

О. В. Гісем

Вступ до історії

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2018

УДК [37.016:94](075.3)
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05.2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Гісем О. В.

Г51 Вступ до історії : підруч. для 5 кл. закл. загал. серед. освіти /
О. В. Гісем. — Харків : Вид-во «Ранок», 2018. — 144 с. : іл.

ISBN 978-617-09-4364-4.

УДК [37.016:94](075.3)

Інтернет-підтримка

Електронні матеріали до підручника
розміщено на сайті
interactive.ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-4364-4

© Гісем О. В., 2018
© Юхтман О. С., обкладинка, 2018
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2018

Шановні п'ятикласники і п'ятикласниці!

Цього навчального року ви вивчатимете новий предмет — **вступ до історії**. Разом із ним ви зможете розпочати знайомство з минулим нашої держави, дізнатися про окремі найважливіші події з історії Батьківщини, пам'ять про які зберігає український народ.

Надійним помічником у цьому стане підручник, який ви тримаєте в руках. Тож пропонуємо кілька порад, дотримання яких стане запорукою успішної роботи на уроках і вдома. Спочатку необхідно ознайомитися зі змістом підручника, щоб знати, як він побудований. Матеріал підручника об'єднано в шість тем, кожна з яких містить декілька параграфів. Кожен параграф має свою *мету*. Вона стисло розкриває те, про що *ви дізнаєтеся* після опрацювання теми.

У тексті ви зустрінете виділені слова і дати. Це означає, що на них слід звернути особливу увагу. На полях підручника розміщено *тлумачення термінів і понять*. Важливу роль для розуміння навчального матеріалу мають численні *ілюстрації та карти*. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи до них. Вони пояснюють зміст зображеного. Історичні карти допоможуть вам з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили. Обов'язково опрацьовуйте включені до параграфів уривки з *історичних джерел* (спогади сучасників, документи тощо) і *цікаві факти*. Вони сприятимуть кращому розумінню матеріалу загалом.

Після кожного параграфа подано **запитання та завдання**. Вони допоможуть вам зрозуміти, чи добре ви запам'ятали матеріал.

Крім звичайних параграфів, підручник містить **практичні заняття**. Їхня мета — допомогти краще опанувати знання, розвинути вміння та навички.

Отже, перегорніть сторінку й розпочніть знайомство з історією нашої Батьківщини.

Бажаємо вам успіхів!

Вступ. Що таке історія

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- що таке історія, чи є вона наукою
- як співвідносяться минуле, сучасне та майбутнє з історією
- що вивчає історія України, а що — всесвітня історія

1. Для чого потрібно вивчати історію? Напевно, ви замислювалися над цим питанням. Відповідь на нього здається простою й очевидною — вивчаючи минуле, ми будемо своє майбутнє, керуючись досвідом поколінь, які жили до нас. Проте чи так це? Можна сказати собі: я ж, мовляв, не знаю минулого, і нічого зі мною не сталося і не станеться. У той самий час усі ми хочемо, щоб наші невдачі, помилки й розчарування залишилися в минулому, а в майбутньому нас супроводжували успіх і багатство. Однак майбутнє й минуле — це час, куди ми не можемо потрапити від помаху чарівної палички. Нас завжди оточує сьогоднішня, коли треба приймати рішення, які вплинуть на майбутнє. Події сьогоднішня — це факти, які вже завтра, через тиждень, місяць або рік вважатимуться минулим. Таким чином, усі ми походимо з минулого, воно є частиною нашого життя. Минуле може бути героїчним, великим, трагічним, прекрасним або таким, яке хочеться забути. Із минулого випливають сьогоднішня й майбутнє. Минуле — це наше життя й наша історія.

Давні греки, які винайшли історію як науку, називали її «наставницею життя».

Зображення і статуя музи історії Кліо.

Тривалий час історію розглядали не як окрему науку, а як частину літератури та мистецтва. Не випадково в грецькій міфології покровителькою історії вважалася одна з муз. Її зображували у вигляді молодої жінки із сувоєм папірусу або пергаменту в руці. Ім'я музи історії **Кліо** походить від грецького слова «прославляю». І дійсно, перші історичні твори, як правило, прославляли правителів. Проте згодом історики намагалися розібратися в подіях, дати їм пояснення, відповісти на питання: чому відбулося саме так, чим керувалися у своїх діях правителі.

2. Історія як наука. До історії слід ставитися не лише як до науки. Її можна розглядати як захоплюючий спосіб пізнання світу. Тут кожен знайде для себе щось цікаве. До того ж історія не раз дивувала людство своєю властивістю повторюватися. Це відбувається й зараз.

Також історію слід вивчати і розуміти, щоб бути посправжньому освіченою людиною. Ми маємо знати й пам'ятати, як зароджувалася й розвивалася державність нашої країни, який шлях пройшов її народ, як розвивалася культура людства. Це ті знання, які роблять людину громадянином і патріотом.

Одного разу розпочавши вивчати історію, людина не може зупинити цей довгий і такий цікавий процес. Часто він триває все життя. Історія оточує нас у наших містах і селах, вона живе в пам'яті наших бабусь і дідусів, у нашому сьогоденні. Треба тільки мати бажання долучитися до її таємничого і захоплюючого змісту. За підрахунками вчених, історію вивчають і досліджують майже 90% людства. Іноді вони про це навіть не здогадуються.

Наша планета — це спільний дім усіх народів, що її населяють. Кожен народ має своє минуле. Історики різних країн ретельно досліджують події минулого. Історію всіх народів світу називають **всесвітньою історією**.

Історія розвитку людського суспільства на землях, які тепер об'єднує наша держава, має назву **історія України**. Вона є невід'ємною частиною європейської та всесвітньої історії.

Вчених, які досліджують минуле людських спільнот, називають **істориками**. Ці люди вивчають його за правдивими подіями минулого, або **історичними подіями**. Їхня праця є цікавою, але водночас дуже складною. Вона має важливе значення для всіх нас. Історія не закінчиться до того часу, поки на нашій планеті існує людство. Своїми вчинками й діями ми продовжуємо її. Тому саме від нас залежить, якою буде історія нашої Батьківщини.

? Розгляньте малюнок. Які предмети, що асоціюються у вас зі словом «історія», ви б додали до зображеного набору? Поясніть свій вибір.

Історія — наука, що вивчає минуле людства.

Історія України — наука, що вивчає події, пов'язані з розвитком людського суспільства на українських землях, відповідно до послідовності, у якій вони відбулися.

Історична подія — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів життя суспільства.

Таким чином, слово «історія» має давньогрецьке походження й перекладається як «дослідження», «оповідь про події». Цим терміном також називають науку, що вивчає минуле людських спільнот, які заселяли нашу планету від найдавніших часів.

Ознайомившись із поняттям «історія», розпочнімо її вивчення. Ключовою ланкою в історії є історичні події.

? Розгляньте схему. Проаналізуйте за її допомогою одну з важливих подій свого життя.

ЗВ'ЯЗОК ІСТОРИЇ ІЗ ЖИТТЯМ

? Спробуйте пояснити наведену схему.

Запитання та завдання

1. Що таке історія? Що означає слово «історія»?
2. Наведіть приклад історичної події.
3. Що вивчає історія України? Що вивчає всесвітня історія?
4. Чи правильне твердження, що всесвітня історія є складовою історії України?
5. Навіщо нам знати про минуле? Поясніть, як ви розумієте вислів «Історія — наука про минуле людства».
6. Чому, на вашу думку, потрібно знати історію своєї держави?
7. У чому полягає головний здобуток праці істориків?
8. Що чекає на народ, у якого відсутня інформація про події минулого? Поясніть свою думку.
9. Запишіть три аргументи на користь того, навіщо вивчати історію.
10. Запишіть події з вашого життя, які пов'язують минуле, сьогодення і майбутнє.

ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ

§ 1. Календарний та історичний час

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як здійснюється відлік часу в історії
- про систему літочислення, яку використовують в історії України

1. Історичний час. Ми часто чуємо словосполучення: «урочиста дата», «дата народження» тощо. Що означає слово «дата»? Це точний календарний час будь-якої події: день, місяць і рік. Так, історичним фактом, який належить до минулого, є дата вашого народження. Будь-який історичний факт відбувся в певний час у певній частині простору. Дата вашого народження — це початок вашої історії. День, місяць і рік вашого народження — це **час**, а місце, де воно відбулося, — це **простір**. Історія як наука про розвиток людства від найдавніших часів досліджує життєдіяльність людей, що відбувалася в певному часі й просторі.

Простір як місцевість ми можемо побачити. Той самий простір, що існував у минулому, відображає **історична карта**. Це ми вивчатимемо в наступній темі. Час же побачити не можна, але можна відчутти. Тому постає питання: як саме люди відкрили існування часу і розпочали його вимірювати? Імовірно, це відбулося в результаті

Календар — це спосіб підрахунку днів у році, система відліку часу. Вона заснована на періодичних явищах природи: змінах пір року, фаз Місяця, руху Сонця.

Слово «календар» походить від латинського слова «калео», яке означає «вигук», «сповіщення». У римлян була традиція, що про початок першого дня кожного місяця оголошувала спеціальна людина — глашатай. Цей день у римлян мав назву «календи». Звідси й походить слово «календар». Традиція також існує і в мусульман: про початок нового місяця сповіщає барабанный бій.

Зображення першого сонячного календаря. Єгипетський папірус.

спостережень за навколишнім світом, який розвивається певними циклами. У природі день поступається ночі, а після неї розпочинається новий день і так далі. Змінюються фази Місяця, положення Сонця на небі, пори року тощо. Саме такі спостереження явищ дозволили людям створити **календар**, що поділив час на дні, місяці та роки. Календар дозволив упорядкувати окремі факти, визначити, яка подія відбувалася раніше, а яка — пізніше. Тобто стало можливим визначити її **історичний час**. Це вивчає наука **хронологія**. Перелік подій за датами називається **хронологічною таблицею**.

2. Календар. Тривалий час людство не мало єдиного календаря. Перші відомі календарі були створені близько 7 тисяч років тому на Близькому Сході на основі спостережень за змінами фаз Місяця. Такий календар називають місячним. Перший сонячний календар винайшли давні єгиптяни. У ньому було 365 днів, які розподілялися на 12 місяців, день і ніч мали 12 частин. Календар єгиптян понад 2 тисячі років тому запозичили римляни, внесли до нього зміни й запровадили за часів правителя Давнього Риму імператора Юлія Цезаря. Тому він отримав назву **юліанський**. Однак цей календар не зовсім точно відображав реальний час на Землі. Виникла потреба створити новий. Календар, яким ми користуємося сьогодні, має назву **григоріанський**, тому що він був запроваджений 400 років тому Папою Римським Григорієм XIII.

Історичний час — часова характеристика історичного процесу (зміна пов'язаних між собою історичних подій).
Хронологія — наука про вимірювання історичного часу.

У літочисленні, яким ми користуємося, роки об'єднують у десятиліття (10 років), а їх, у свою чергу, — у **століття** (100 років), або **віки**. Десятиліття є короткою миттевістю в історії людства, але містять багато подій для окремої людини. Пригадайте, скільки подій відбулося в перші десять років вашого життя.

Історична тривалість століття відповідає трьом поколінням — дідусів/бабусь, батьків та онуків/онучок. Історики вимірюють час століттями і скорочено позначають їх «ст.». Десять століть становлять тисячоліття, яке скорочено позначають «тис.». Як рахують роки в межах століть? Зверніть увагу на таблицю. Перше століття починається 1-м роком, а закінчується 100-м роком. Друге століття починається 101-м роком, а закінчується 200-м роком і так далі.

Якщо дата є чотиризначним числом і після двох цифр стоять два нулі, то століттю відповідають перші дві цифри. Якщо замість нулів буде будь-яка інша цифра, то це дата наступного століття. Наприклад, 1200 р. — 12 ст.; 1201 р., 1245 р. — 13 ст.

ВІДПОВІДНІСТЬ
СТОЛІТЬ РОКАМ

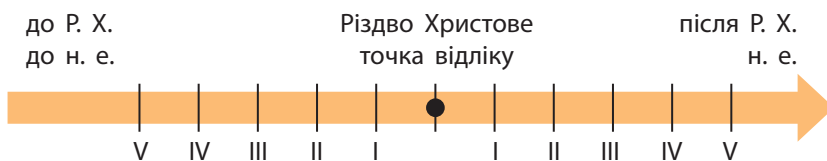
Століття	Роки
1 ст.	1—100 рр.
2 ст.	101—200 рр.
12 ст.	1101—1200 рр.
13 ст.	1201—1300 рр.
20 ст.	1901—2000 рр.
21 ст.	2001—2100 рр.

У Китаї, Японії, Кореї та країнах Східної Азії вже кілька тисяч років користуються 60-річним циклічним календарем. Уперше його запровадили в Китаї, де три тисячоліття тому існувала астрономічна обсерваторія. В основу циклу покладено співвідношення часу обертання планет-гігантів **Юпітера й Сатурна навколо Сонця**. Цикл було розділено на 12 частин, кожній із яких дали назву тварини: миша (пацюк), бик (корова, віл), тигр, заєць (кролик), дракон (крокодил), змія, кінь, вівця (баран), мавпа, курка (півень), собака, свиня (кабан). Розпочинається цикл роком Миші, оскільки, за легендою, саме ця тварина першою прибігла на заклик Будди. Теперішній 60-річний цикл триває з 1984 р.

Однак православна церква продовжує користуватися юліанським календарем. До цього часу між двома календарями накопичилася розбіжність у 14 днів.

Проте яким би точним не був календар, для історії важливо те, від якої події ведеться відлік часу. Саме рух від події до події є історичним процесом, який вимірюють історичним часом. Тобто історичний час рухається лінійно: від події до події. Так, ми можемо знати точний опис окремих подій, але не знати, коли вони відбувалися. Відповідно вони втрачають сенс для розуміння історії.

3. Як обчислюють час в історії. У різні часи різні народи обирали для початку відліку різні важливі для них події. Наприклад, давні греки вели відлік років від перших Олімпійських ігор, а давні римляни — від заснування міста Рим. Для єврейського народу такою датою стало створення світу Богом, а для всіх прибічників християнства — народження Ісуса Христа. Для мусульман це день переселення пророка Мухаммеда (Магомета) з Мекки в Медину 16 липня 622 р.

«Шкала часу» (умовний напрямок руху часу, накреслений зліва направо).

На сторінках історичних праць ви зустрічатимете звичні вам цифри, які називають **арабськими**, і цифри з прямих рисок, що називають **римськими**. У повсякденному житті ми використовуємо арабські цифри, запозичені європейцями в арабів. Проте є також цифри, винайдені давніми римлянами. В історичній науці римські цифри використовують для позначення століть і тисячоліть. У римських цифрах ключовими є I (одиниця), V (п'ять) та X (десять). Зверніть увагу, як позначаються римські й арабські цифри від 1 до 20.

Римські цифри	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X
Арабські цифри	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Римські цифри	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX
Арабські цифри	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20

В Україні заведено користуватися літочисленням, яке бере свій відлік від народження Ісуса Христа. Для того щоб краще зрозуміти його, зверніть увагу на «шкалу часу».

У християнській системі літочислення час після народження Ісуса Христа називають «нашою ерою» (скорочено н. е., або після Р. Х.).

Про те, що відбувалося до цієї події, кажуть «до нашої ери» (скорочено до н. е., або до Р. Х.). Роки нашої ери, як правило, вказують без додавання слів «нашої ери».

Слово «ера» в перекладі з латинської мови означає «вихідне число». У хронології історики називають ерою систему літочислення, що ведеться від певної початкової події. Якщо подія відбулася до нашої ери, а потрібно визначити, скільки років тому це було, то до кількості років до нашої ери додають кількість років нашої ери. Наприклад, якщо перський цар Дарій I здійснив свій похід у Північне Причорномор'я в 514 р. до н. е., то для того, щоб підрахувати, скільки років тому це відбулося, необхідно до 2018 р. додати 514 р. Отже, ця подія відбулася 2532 роки тому.

Давньоримський календар, висічений на камені. Угорі зображені боги, які керують днями тижня, починаючи із суботи. У центрі зображений зодіак, а ліворуч і праворуч — числа місяця.

Запитання та завдання

1. Яку назву має точний календарний час будь-якої події?
2. Від якої події розпочинається відлік нашої ери?
3. Як історики називають десять століть?
4. У якому тисячолітті ми живемо зараз?
5. Як здійснюється відлік часу в історії?
6. Поясніть значення термінів і понять: *століття, до нашої ери, наша ера*.
7. Розкажіть про систему літочислення, якою користуються в Україні.
8. Завдання з хронології.
  - 1) Яке це століття: 1237 р.; 988 р.; 800 р.?
  - 2) Який рік буде наступним після 133 р. до н. е.?
  - 3) Палац збудовано у 200 р. до н. е. Скільки років цій споруді?
9. Чи може, на вашу думку, історична наука існувати без системи відліку часу? Поясніть свою точку зору.
10. Як ви розумієте пояснення, що історія — це описані дослідниками дії людей, які жили в певний час у певному просторі?

Сонячний годинник давніх греків.

§ 2. Культурні епохи європейської історії та Україна

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про культурні епохи європейської історії
- як ці епохи співвідносяться з історією України

1. Періоди історичного розвитку України. Протягом свого тривалого існування людство пододало кілька ключових періодів розвитку. У європейській історії виокремлюють такі періоди (епохи): **Первісне суспільство, Античність, Середні віки, Новий і Новітній часи.** Історія України повністю відповідає цим періодам. Для подій на українських землях характерні всі ті процеси, що відбувалися і в інших регіонах Європи.

2. Зародження людського життя на українських землях. За **Первісної доби** (епохи) наші давні пращури освоювали простори континенту. Європа не була батьківщиною людства, проте на її землях людина зробила важливі кроки до виділення з тваринного світу. **На українських**

На стоянці первісних людей.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ПЕРІОДІВ ІСТОРІЇ ЄВРОПИ

У поселенні трипільців.

? Розгляньте малюнки на с. 12 і 13. Що спільного й відмінного в житті людей було на початку й наприкінці кам'яного віку?

землях перші люди з'явилися близько 1 мільйона років тому. Найдавніші залишки їхнього перебування на території України виявлено в Закарпатті, поблизу селища Королєве. Тогочасні люди жили невеликими групами й постійно пересувалися в пошуках їжі. Вони збирали їстівні плоди, пагони й корінці та полювали на дрібних тварин. Головним знаряддям праці й зброєю одночасно було ручне рубило. Його виготовляли з каменю, оббитого або сколеного з обох боків. Тому цей період у житті найдавніших людей назвали **кам'яним віком**. Він був найдавнішим і найдовшим в історії людства. До кінця кам'яного віку люди вже навчилися не лише збирати дари дикої природи, а й самостійно вирощувати їх завдяки появі **землеробства** та **скотарства**. Також люди одомашнили чимало тварин: собаку, велику і малу рогату худобу, птицю тощо. Великим досягненням стало будівництво жител, створення керамічного посуду тощо. Українські землі були одним із регіонів, де за Первісної доби на Землі зародилися й розвивалися землеробство та скотарство. Нові господарські умови потребували більш міцних знарядь праці.

Близько 6 тисяч років тому люди навчилися виготовляти знаряддя праці з металів. Першою почали обробляти мідь. Однак вона виявилася надто м'яким металом і тому не змогла задовольнити господарських потреб людей. Вони й надалі користувалися кам'яними знаряддями праці. Проте навіть за таких умов розвиток господарства сягнув високого рівня. Свідченням цього є племена, що жили на українських землях у **IV—III тис. до н. е.** Вчені назвали їх **трипільцями**. Згодом люди навчилися виготовляти сплави різних металів. Першим таким сплавом, що замінив камінь, стала бронза (поєднання міді та олова).

Скіфи біля Ольвії. Кочівники спостерігають, як греки облаштовуються на нових землях.

Князь Святослав зі своїм військом після чергової перемоги.

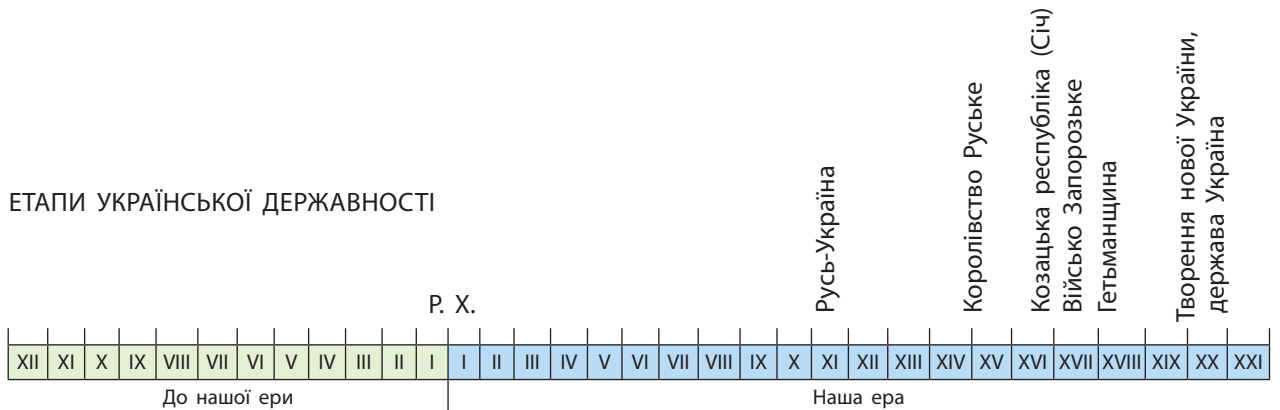

3. Кочівники на українських землях. Удосконалення знарядь праці й природні умови на українських землях за тих часів більше сприяли розвитку скотарства. На тривалий час скотарі, які перейшли до кочового способу життя й ведення господарства, встановили своє панування на українських землях. Землеробів було витіснено в більш північні лісові регіони. Приручення коня, винайдення колеса, використання металів для створення зброї зробили кочівників господарями українських степів майже на три тисячоліття (до XVIII ст.). За цей час на українських землях проживало багато кочових народів: арії, кіммерійці, скіфи, сармати, гуни, булгари, хозари, печеніги, половці, монголи, кримські татари тощо. Усі вони вплинули на розвиток сусідніх народів Європи та Азії.

4. Від Античності до Середньовіччя. Тим часом на Чорноморському узбережжі засновували свої міста-держави греки. Вони принесли на ці землі здобутки Античної доби.

Антична доба (епоха) — це період зародження, розвитку й загибелі держав Середземномор'я. Він тривав із III тис. до н. е. до середини I тис. н. е. Провідну роль в Античну добу відіграла Давня Греція, а згодом Рим.

ЕТАПИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

Хрещення киян у 988 р.

? Розгляньте малюнок. Чому хрещення Русі вважається однією з найважливіших подій в історії України? Висловіть свої припущення.

Їм вдалося поширити вплив на більшість регіонів Європи (крім Північної), Близького Сходу та Північної Африки.

Проте для розвитку народів, які населяли в ті часи українські землі, вплив Античності не став визначальним. Хоча кіммерійці, скіфи, сармати не цуралися переймати деякі технічні досягнення, вірування своїх більш розвинених сусідів. Грецькі та римські поселення на узбережжі Чорного моря були лише невеличкими острівцями серед «моря» народів, яких греки і римляни називали варварами. Зрештою навала варварів зруйнувала Римську імперію, яка об'єднувала Античний світ.

Із цього часу для народів Європи й, відповідно, українських земель настав період, який історики назвали **Середні віки**. Саме за часів Середньовіччя (V—XV ст.) на українських землях існували могутні утворення. Це княжа Київська держава (Русь-Україна, IX—XIII ст.) і Королівство Руське (Галицько-Волинська держава, XIII—XIV ст.), які заклали підвалини української державності. У X ст. українці приєдналися до народів, що сповідували християнство. Більш детально про епохи Середньовіччя, Нового і Новітнього часів ми дізнаємося з інших тем підручника. Також ми зупинимося на деяких ключових моментах доби Первісного суспільства на українських землях.

Король Данило Галицький.

Запитання та завдання

1. Які періоди (епохи) виділяють історики в розвитку Європи?
2. Чи відповідає цим періодам історія України?
3. Коли розпочалася історія на українських землях?
4. Із чого виготовляли знаряддя перші люди на українських землях?
5. Який метал людство почало обробляти першим?
6. Якими були здобутки людей Первісної доби?
7. Як позначилася Антична доба на історії українських земель?
8. Які державні утворення існували на українських землях у Середні віки?

Практичне заняття

Відлік часу в історії

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історія?
2. Як рухається історичний час: лінійно чи циклічно?
3. Що таке «шкала часу»?
4. Яку подію використовують для початку відліку часу в історії України?

Мета: навчитися креслити «шкалу часу», позначати на ній дати, події, періоди; співвідносити рік зі століттям; навчитися складати хронологічну таблицю за текстом історичних джерел.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Зробити заготовки «шкали часу».
2. Підготувати шаблон хронологічної таблиці.

Хід заняття

I. Розв'яжіть задачі за допомогою «шкали часу».

1. Визначте століття за роком.

988 р. _____ 1199 р. _____ 1362 р. _____
1658 р. _____ 1837 р. _____ 1914 р. _____
2000 р. _____

2. Позначте на «шкалі часу» Різдво Христове. Зафарбуйте різними кольорами періоди до нашої ери та нашу еру.

3. Позначте на «шкалі часу» роки народження вашого дідуся або бабусі, батька або матері, ваш рік народження. Вирахуйте, скільки років живуть ці три покоління разом.
4. Укажіть на «шкалі часу» період вашого навчання у школі (від вступу до закінчення).

5. Позначте різними кольорами на «шкалі часу» періоди:

1) Київська держава (княжа Русь-Україна) — IX—XIII ст.;

Скіфські воїни.

Царський скіфський курган у розрізі.

- 2) Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) — XIII — середина XIV ст.;
- 3) Козацька республіка / Військо Запорозьке (Гетьманщина) — середина XVI — XVIII ст.;
- 4) творення нової України, держава Україна — XIX—XXI ст.

6. Визначте тривалість історичних подій.

- 1) Скільки століть минуло від початку нашої ери?
- 2) Який рік був раніше: 50 р. до н. е. або 50 р. н. е.? На скільки років раніше?
- 3) Який рік буде наступним після 134 р. до н. е.?
- 4) Обчисліть, скільки минуло років від початку правління князя Олега в Києві (882 р.) до його походу на Константинополь у 907 р.
- 5) У 1989 р. урочисто святкували 500-річчя виникнення українського козацтва. Визначте, який рік вважається датою виникнення козацтва.
- 6) Успенський собор Києво-Печерської лаври було збудовано на 27-й рік від заснування монастиря в 1051 р. Обчисліть, коли це відбулося.
- 7) Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького почалася в 1648 р., а гетьман помер у 1657 р. Скільки років тривала війна?
- 8) У 1982 р. жителі Києва відзначили 1500 років від заснування міста. У якому році вони відзначатимуть 2 тисячі років від заснування міста?
- 9) Обчисліть, скільки років розділяють дату хрещення Русі (988 р.) і рік вашого народження.

Скіфський меч — акінак.

Скіфський золотий кубок.

Монета скіфського царя Атея.

Скіфська пектораль. Відзнака скіфських царів.

II. Прочитайте текст і складіть хронологічну таблицю.

Текст для читання

Скіфи

На початку VII ст. до н. е. в степи українського Причорномор'я переселилися кочові племена **скіфів**. Вони витіснили із цих земель племена кіммерійців, які панували тут з XI ст. до н. е. Скіфи — іраномовні індоєвропейські племена, що вийшли із глибин Азії. Вони здійснювали грабіжницькі походи через Кавказькі гори до країн Близького Сходу, доходили аж до Єгипту. Після утворення могутньої Перської держави, яка підкорила собі Середню Азію, Близький Схід, скіфи були змушені повернутися в Північне Причорномор'я. До кінця VI ст. скіфи створили своє державне об'єднання — **Велику Скіфію**. Близько 450 р. до н. е. у Причорномор'ї побував давньогрецький історик Геродот, який і залишив нам опис тогочасної Скіфії. Багато відомостей про скіфів вчені отримали після розкопок скіфських поховань — курганів (Куль-Оба, Чортотлик, Солоха, Гайманова могила тощо).

Скіфи об'єднувалися в кілька племен: царські скіфи (жили між Дніпром і Доном), скіфи-кочівники (жили в причорноморських степах та Криму), скіфи-землероби (проживали в лісостепу на лівому березі Дніпра) і скіфи-орачі (заселяли землі над Бугом). Власне скіфами були лише царські скіфи і скіфи-кочівники. Панівне становище належало царським скіфам. Усе їхнє життя підпорядковувалося законам війни. Звичайне озброєння скіфів: складаний лук зі стрілами, короткий меч (акінак), легкий спис, дротики та щит. У 512 р. до н. е. скіфи завдали поразки і вигнали зі своїх володінь армію перського царя Дарія I.

Скіфи-землероби і скіфи-орачі займалися землеробством, сплачували данину царським скіфам хлібом і рабами. Зібрану данину скіфи продавали грекам, що у VIII—VI ст. до н. е. заснували свої міста-держави на північному узбережжі Чорного моря (Тіра, Ольвія, Херсонес, Пантикапей та інші). У греків скіфи купували предмети розкоші, вино, посуд, вироби з металу тощо.

У скіфів були розвинені різні ремесла й промисли. Ювелірні вироби скіфських майстрів належать до кращих світових зразків. Найчастіше скіфи зображували оленів, коней, баранів, кішок, левів і фантастичних грифонів (так званий «звірний» стиль).

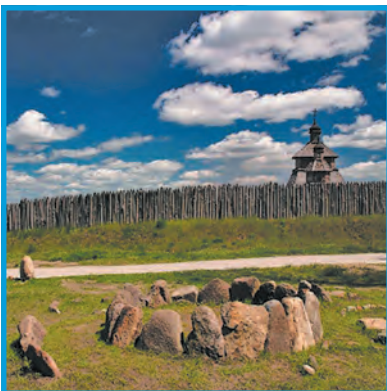
У IV ст. до н. е. у скіфів виник конфлікт із Македонським царством. Вирішальна битва відбулася в 339 р. до н. е. Армія македонського царя Філіппа вщент розбила скіфські війська. Це стало початком занепаду Великої Скіфії.

Решта скіфів подалася до Криму, де вони створили нову скіфську державу Малу Скіфію на чолі із царем Скілуром. Її столицею став Неаполь Скіфський (поблизу сучасного Сімферополя). Ця держава проіснувала до III ст. н. е. й була розгромлена племенами готів.

III. Визначте, що нового ви дізналися на занятті. Зробіть висновки.

ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ

§ 3. Географічний та історичний простір

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як географічний простір впливає на розвиток історії
- що таке історичний простір
- у чому полягає різниця між фізичними та історичними картами

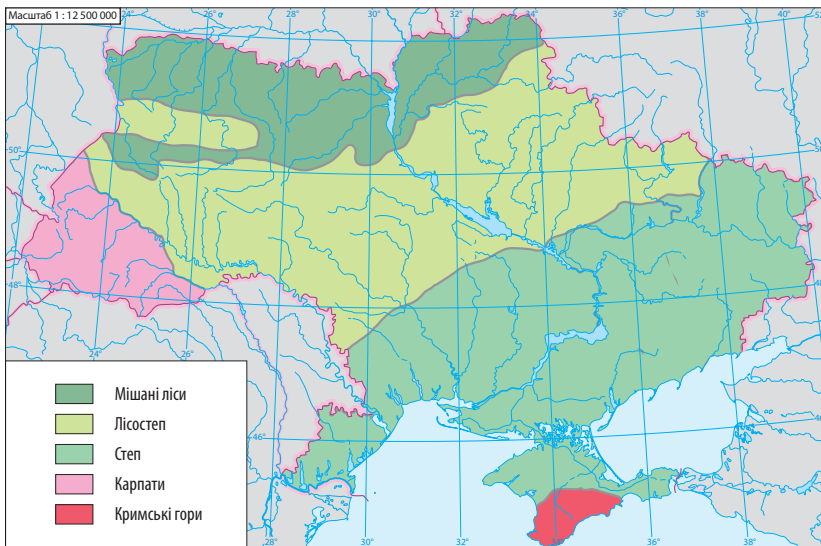
1. Історія та географія. Значну допомогу у вивченні історії надає **географія**. Це наука, яка вивчає природу Землі, складові її оболонки, територіальну організацію населення та його господарську діяльність.

Як ви вже знаєте, будь-яка історична подія відбулася в певний час і в певному просторі. Якщо хронологія дозволяє встановити, коли саме це сталося, то історична карта — де саме відбувалося. Історичні карти створюють на основі географічних.

На уроках природознавства ви вже ознайомилися з географічними картами, зокрема із **фізичною картою**. На них різними кольорами позначають височини, низовини,

Фізична карта України.

Карта — умовно зменшене загальне зображення земної поверхні або її частин.

Історична карта — карта, що відображає події, які відбувалися на певній території на різних етапах її історичного розвитку.

Природні зони на території України.

водний простір тощо на території України та в інших частинах нашої планети. Фізична карта відображає частину географічного простору, середовища, де відбуваються природні процеси й живуть люди.

Географічне положення України може розповісти багато цікавого. Наприклад, для яких занять населення найбільш придатні її землі, із якими регіонами світу пов'язана її доля тощо.

Кордони України не мають значних природних перешкод, які б заважали зв'язкам із навколишнім світом, сусідніми народами. Україна — наче місток між Європою та Азією. Із Центральною і Західною Європою українські землі з'єднані карпатськими перевалами, сухопутними шляхами й річками.

Зі сходу до України підступає великий Євразійський степ, який простягається через увесь континент. Із давніх

Український лісостеп.

Український степ.

Пам'ятка

Як працювати з історичною картою

1. Прочитайте назву карти.
2. Ознайомтеся з легендою — табличкою, що містить пояснення умовних позначень на карті.
3. Знайдіть на карті умовні позначення, які необхідні у вивченні конкретного питання.
4. Порівняйте отриману інформацію з матеріалами підручника.

Як працювати з контурною картою

1. Прочитати назву карти.
2. Опрацюйте відповідний матеріал підручника та атласу.
3. Прочитайте завдання до контурної карти.
4. Ознайомтеся з легендою відповідної карти в атласі.
5. Знайдіть на карті ті умовні позначення, які необхідні для виконання конкретного завдання.
6. Охайно виконайте завдання на контурній карті.

Карта

Назва карти

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНЬСЬКА ДЕРЖАВА У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

часів ним проходили великі торговельні шляхи, що брали початок у Китаї та Індії. Найвідоміший із них — Великий шовковий шлях.

Надзвичайно важливе значення в господарському житті українських земель мали Чорне та Азовське моря, оскільки тут сходилися всі сухопутні й водні шляхи. Хто володів цим узбережжям, особливо Кримом, той і був господарем регіону.

Сусідство з кочівниками, що панували в степовій частині України, ускладнювало ведення господарства для осілих землеробів лісостепової зони України. Протистояння між кочівниками й землеробами протягом кількох тисячоліть визначало хід історії на українських землях.

2. Історична карта. Історична карта має суттєві відмінності від фізичної. Зокрема, це різниця у значенні й змісті кольорів. Так, на фізичній карті кольорами позначають природні умови певної місцевості, а на історичній — території держав у різні часи, місця розселення народів тощо. Також історична карта показує, як розвивалися певні історичні події — виникали держави, змінювалися їхні території, пересувалися війська, переселялися народи тощо.

Історичну карту потрібно навчитися «читати». Інформація на ній подається за допомогою умовних позначень, зміст яких розкрито в **легенді карти**. Також історична карта може містити деякі ілюстрації, які створюють зоровий образ подій та явищ минулого.

Історичні карти розрізняють:

- *за охопленням території* — світові, материкові, карти держав;
- *за змістом* — оглядові, узагальнювальні, тематичні;
- *за масштабом* — великомасштабні, середньомасштабні, дрібномасштабні.

Отже, історичні карти відрізняються за розміром та обсягом поданої на них інформації.

Одним із видів навчальних історичних карт є **контурна карта**, на якій відображена лише частина інформації. Іншу, відповідно до завдань, треба нанести самостійно.

Запитання та завдання

1. Як природне середовище впливає на поведінку людей?
2. Яка наука вивчає природне середовище?
3. Яким заняттям людей сприяють природне середовище і географічне положення України?
4. Назвіть спільні та відмінні ознаки історичної та географічної карт.
5. Що позначають на історичній карті? Що означає колір на історичних картах?
6. Що таке легенда історичної карти? Для чого вона потрібна?
7. Поясніть, про що може повідомити історична карта.
8. Які види історичних карт ви знаєте?
9. Виберіть правильні відповіді. Поясніть свій вибір.

На історичній карті зображують:

- кліматичні зони;
- кордони держав;
- глибину річок та озер;
- напрямки течій річок;
- напрямки походів військ;
- висоту найвищих гір;
- місця найважливіших битв;
- зміни території та кордонів держав.

Легенда карти — перелік умовних позначень до карти. Він містить коротке текстове пояснення того, що зображено на карті.

Абрахам Ортеліус.

Перша збірка історичних карт мала назву «Атлас географії античного світу». Вона була складена в 1579 р. фламандським картографом Абрахамом Ортеліусом. У 1570 р. він склав і надрукував перший у світі географічний атлас.

§ 4. Українська держава на історичних картах у різні часи свого існування

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як позначають на історичних картах різні етапи розвитку державності України
- про витоки сучасної української держави

Карта зі стоянки первісних людей Межиріч.

На території України вченими було знайдено близько десяти картографічних зображень Первісної доби. Найвідомішою пам'яткою серед них є малюнок на уламку бивня мамонта. Він був знайдений у 1966 р. під час розкопок поблизу села Межиріч Канівського району Черкаської області на місці стоянки мисливців на мамонтів. На ньому зображена місцевість із виділенням річки, рослинності (кущі, ліс), житла. Це найдавніша пам'ятка картографії на території України. Її було створено приблизно 15—17 тисяч років тому.

1. Українські землі на перших історичних картах.

Карта була винайдена як інструмент, що допомагає орієнтуватися у просторі. Перші карти на українських землях з'явилися ще в Первісну добу. Проте вони були мало схожі на сучасні й більше нагадували схематичне зображення предметів, які служили орієнтирами в навколишньому середовищі.

Першу карту, на якій були зображені сучасні українські землі, склав античний географ **Птолемей**. Він називав цю територію **Сарматією**. Його попередники називали її **Киммерією**, а згодом — **Скіфією**, за назвами народів, що тут жили. Однак не слід плутати назву території та назву держави. Хоча іноді ці назви збігаються.

Із давніх часів, коли на історичних картах з'явилася українська держава, вона мала різні назви й територіальні межі. Однак незмінним залишалось ядро українських держав — **Середнє Подніпров'я**.

Перше зображення українських земель у «Географії» Клавдія Птолемея на десятій карті Європейської Сарматії.

2. Формування кордонів України. Територіальні межі (кордони) сучасної України пройшли тривалий і складний шлях свого формування. Вирішальний вплив на цей процес мали землі, на яких жили українці, та відносини із сусідніми державами.

Першою державою, від якої веде родовід сучасна Україна, була **Київська держава**. Щодо її позначення використовують декілька назв: Куявія, Русь, Русь-Україна, Київське князівство, Київська Русь. Столицею нашої держави було місто Київ, засноване наприкінці V — на початку VI ст. Знала вона часи піднесення й занепаду. Відповідно її межі то збільшувалися, то ставали меншими. Розквіт Київської держави припадає на кінець X — першу половину XI ст., коли правили князі Володимир Великий та Ярослав Мудрий.

Традиції Київської держави продовжила **Галицько-Волинська держава** (кінець XII — перша половина XIV ст.). Після коронації її князя Данила Романовича Галицького вона отримала назву **Королівство Руське**. Протягом 150 років існування столицею цієї держави були міста Галич, Холм, Володимир-Волинський, Львів.

Державні кордони — фактичні або уявні лінії в сухопутному, водному, повітряному просторі та надрах, які визначають межі дії державного суверенітету. Вони відділяють територію однієї держави від іншої, визначають межі державної території з усіма ресурсами, що є матеріальною умовою існування суспільства.

Княжий знак тризуб на монетах Володимира Великого (1).

Герб Галицько-Волинської держави на печатці князя Юрія II. XIV ст. (2).

Київська держава (Русь-Україна) у період розквіту та найбільшого розширення кордонів (правління Ярослава Мудрого).

Галицько-Волинська держава та залежні території за правління Романа Мстиславича.

Землі Січі у другій половині XVI — на початку XVII ст.

Українська козацька держава — Військо Запорозьке в 1649 р.

Герб Війська Запорозького початку XVII ст.

Печатка Війська Запорозького за гетьмана Б. Хмельницького.

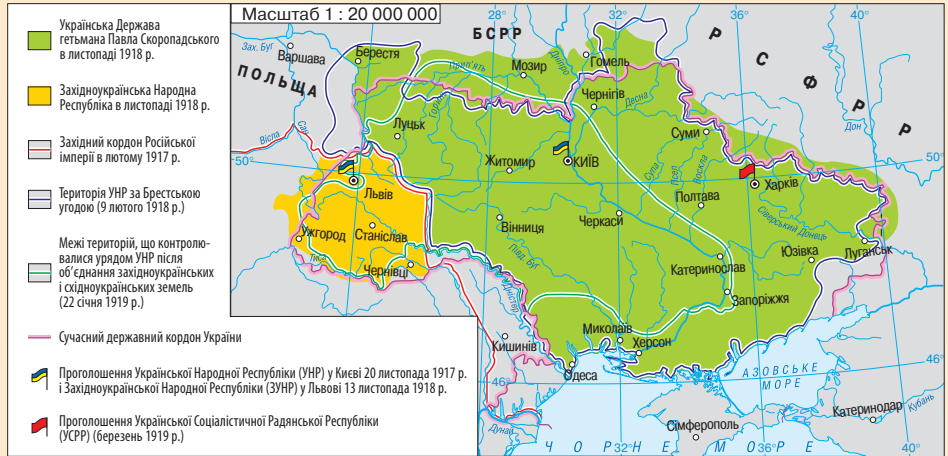

Прапор, булава і шабля гетьмана Української козацької держави Б. Хмельницького. Реконструкція.

Із появою наприкінці XV ст. козацтва розпочався новий етап творення української держави. У середині XVI ст. козаки, що контролювали степові простори від Південного Бугу до Сіверського Дінця, заснували за порогами Дніпра свій центр — Січ. Запорозька Січ стала справжньою **Козацькою республікою** зі своїми законами, звичаями, територією, військом. У 1648 р. козаки, очолювані Богданом Хмельницьким, підняли українців на боротьбу за відновлення й незалежність держави. На звільненій території було засновано козацьку державу — **Військо Запорозьке (Гетьманщину)**. Проте могутні сусідні держави не були зацікавлені в її існуванні. У 1764 р. її поглинула Російська імперія. У 1775 р. була знищена й Запорозька Січ.

Знову українська держава з'явилася на політичних та історичних картах на початку XX ст. Проте знадобилося 70 років боротьби, щоб 24 серпня 1991 р. на карті світу постала незалежна держава Україна.

Територія України в 1917—1921 рр.

Герби українських держав, що існували в 1917—1921 рр.

Герб Української Народної Республіки.

Герб Української Держави.

Герб Західноукраїнської Народної Республіки.

Запитання та завдання

1. Які українські держави існували в різні часи?
2. Прочитайте уривок зі статті 20 Конституції України:
...Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом... Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України)...
Правонаступницею яких держав є сучасна Україна відповідно до Конституції?
3. Які держави є сусідами сучасної України?
4. Чим, на вашу думку, можна пояснити зміни кордонів України?

§ 5. Походження назв народів і географічних об'єктів. Історико-етнографічні регіони України

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- які науки допомагають історикам вивчати походження назв держав, територій, міст, сіл, народів тощо
- які історико-етнографічні регіони існують у сучасній Україні

За переказами, місто Львів виникло близько 1241 р. Його заснував галицький князь Данило Романович і дав йому ім'я свого старшого сина Лева. Існує також думка про те, що місто побудував сам Лев Данилович.

1. Походження назв народів на території України.

Вивчаючи минуле, ми зустрічаємося з великою кількістю назв: держав, територій, міст, сіл, народів тощо. Кожна з них має своє походження. Розібратися з назвами історикам допомагають науки етніміка та топоніміка. **Етніміка** вивчає походження назв народів, а **топоніміка** — походження назв географічних місцевостей, або топонімів (у перекладі — «місць»). Назви народів можуть розповісти багато цікавого про їхніх носіїв. Зокрема, у давнину причорноморські степи заселяли **кіммерійці**. Це перший народ півдня сучасної України, відомий під власною назвою. Згадки про кіммерійців можна знайти в багатьох творах істориків, письменників і поетів давніх часів. Серед сучасних дослідників існує думка, що назва «кіммерійці» походить від фінікійського слова «камер» — «темний». Імовірно, представники цього народу були смаглявими й мали темне волосся.

Після кіммерійців у причорноморські степи, за повідомленнями давньогрецького історика Геродота, пере-

Сучасний вигляд історичного центру Львова.

? Розгляньте малюнок. Що у вигляді міста вказує на його давнє походження?

селилися **скіфи**. Він розповів і легенди про походження цього народу. За однією з них, першим жителем Скіфії був син давньогрецького бога Зевса і доньки Борисфена (річка Дніпро) Таргітай. Він мав трьох синів, яких звали Ліпоксай («Цар-гора»), Арпоксай («Цар-вода») та Колоксай («Цар-сонце»). Одного разу з неба на землю впали три золоті речі — плуг із ярмом, двогостра сокира та чаша. Коли їх спробував узяти Ліпоксай — речі запалали вогнем. Так само сталося із середнім братом. Лише Колоксай зміг оволодіти цими священними предметами. Після цього старші брати визнали владу молодшого та віддали йому царство. Від кожного із цих трьох братів вели родовід скіфські племена, що становили один народ.

За іншою легендою, прабатьками скіфів були античний герой Геракл і дівчина-змія, яку він зустрів у заплавах Нижнього Дніпра. Вона народила йому трьох синів. Якось діва-змія спитала Геракла, що робити із синами, коли вони підروуться. Він відповів, що той, хто зможе натягти тятину його лука й підперезатися його поясом із підвішеною до нього золотою чашею, залишиться господарем на цій землі. Інші ж мають іти на чужину. Це зумів зробити молодший син на ім'я Скіф, від якого, за легендою, і походив народ скіфи.

Наступними володарями причорноморських степів були **сармати**. Вважається, що назва цього войовничого

Походження назви міста Чернігова досі остаточно не з'ясували. Один із переказів пов'язує її виникнення з князем Чорним, який правив у цій місцевості в VII ст. Інша легенда розповідає про княгиню Чорну, яка кинулася з терема й розбилася, щоб не потрапити до рук загарбників. Ще згадують, ніби Чернігів називався колись Сернігів — від тварини серна, яких тоді було багато в навколишніх лісах.

? Розгляньте малюнок. Складіть розповідь про місто Чернігів на основі реконструкції.

Реконструкція давнього Чернігова.

Історико-етнографічні регіони України.

? Знайдіть на карті регіон, у якому ви живете (у якому народилися).

Цікавими є також версії про походження назв українських річок. Так, Буг у давніх слов'ян означав «течія». Дністер походить від скіфського «дуї істрос» — «річка швидка». Дніпро, який скіфи називали Данапріс, пов'язують із їхнім «дана апар» — «водяна глибочинь».

- ?**
- 1) Яку інформацію, на вашу думку, можна дізнатися з вивчення наведених назв?
  - 2) Зробіть висновок: як топоніміка допомагає у вивченні історії?

народу походить від іранського слова «саромат» — «оперезаний мечем». За легендами, серед сарматів було плем'я **амазонок**.

Чимало версій має і походження назви **слов'ян** — племен предків сучасних українців. Батьківщиною цього народу були землі між річками Дніпро й Вісла. Дослідники пов'язують назву слов'ян із певними топонімами: Славутич (Дніпро), Случ та інші. Часто походження самоназви слов'ян пов'язують зі «словом». Так, «слов'яни» — люди, що говорять «словами» (тобто по-нашому).

2. Історико-етнографічні регіони України. В Україні історично склалося 15 історико-етнографічних регіонів: Середня Наддніпрянина, яка поділяється на Правобережжю та Лівобережжю, Полісся, Волинь, Поділля, Галичина, Підкарпатська Русь (Підкарпатська Україна, або Закарпаття), Буковина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Запорозька Січ (Запорозжжя), Донщина (або Донеччина), Слобожанщина та Сіверщина. Також за межами сучасної України в сусідніх державах існують регіони, заселені переважно українцями.

Досліджуючи походження цих топонімів, історики з'ясовують, із якими обставинами пов'язане їх виникнення.

Так, назва **Галичина** походить від міста Галич, про яке вперше згадується в 1113 р. Походження цієї назви одні пов'язують зі слов'янським племенем галичів, а інші — із невеликим чорним птахом галкою. Назва **Закарпаття** підказує нам, що цей регіон розташований за Карпатськими горами. Слово **Буковина** спочатку означало «буковий ліс». Наприкінці XV ст. так стали називати вкрите буковими лісами правобережжя річки Прут. Походження назви **Волинь** пов'язують із давньослов'янським топонімом, що означає «горбиста місцевість». Спочатку, на думку прихильників такого тлумачення, Волиню називали місто, розташоване на пагорбах, а пізніше — весь цей край. Назва **Поділля** походить від місцевого слова дол (діл) — пониззя, рівнина між горами, адже поруч починається Прикарпаття. Ця назва регіону відома з XIV ст.

Цікавим є походження назви **Таврія**. У давнину гірську частину Кримського півострова заселяли племена таврів. Коли в XIII ст. ці землі захопили ординці, то півострів за назвою їхньої столиці почали називати **Крим**. Таврією Кримський півострів та сусідні землі стали в XIX ст. після того, як вони опинилися у складі Російської імперії.

Лісистий характер місцевості спричинив виникнення назви **Полісся**. Назва **Слобожанщина** має історичне походження. Поселення, які були засновані на території цього краю в XVII ст., називали «слободами». Їхніх жителів звільняли (робили «свободними») від сплати податків, щоб заохотити селитися на цих землях.

Історико-етнографічний регіон — етнотериторіальне утворення в межах усього етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім. Його назви зафіксовані в історичних документах, символіці краю та історичній пам'яті народу. Це — основна одиниця в системі районування, оскільки пов'язана з давнім етнічним корінням, ґрунтуючись зазвичай на племінній основі. Історико-етнографічні особливості регіону обумовлені й певною своєрідністю природних умов.

Герб Галицького князівства.

Запитання та завдання

1. Що таке етніміка?
2. Який перший народ, що жив на території сучасної України, відомий під власною назвою?
3. Наведіть приклади топонімів.
4. Коли було засноване місто Львів?
5. Які історико-етнографічні регіони належать до Західної України?
6. Як у назвах народів відображаються події минулого?
7. Про що можуть розповісти дослідникам географічні назви?
8. Розкажіть про історико-етнографічний поділ України.
9. Чи можна стверджувати, що етнімі й топоніми є багатством кожного народу і їх необхідно знати та досліджувати? Поясніть свою думку.
10. За допомогою карти (с. 30) визначте, які заняття переважають серед населення зазначених історико-етнографічних регіонів.

Назви кількох регіонів пов'язані з річками України. За порогами Дніпра розташоване **Запорожжя**, а в його середній течії на правому й лівому берегах річки в напрямку її течії — **Середнє Подніпров'я** з поділом на **Правобережжя** та **Лівобережжя**. Від назв річок Дон, Сіверський Донець походять назви **Донщина**, **Донеччина**.

Практичне заняття

Територіальне розташування та історичне походження рідного міста (села)

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історична карта?
2. Які історико-етнографічні регіони існують на території сучасної України?

Одяг селян.
Кінець XIX — початок XX ст.
Південь України.

Одяг селян. XIX ст. Полтавщина.

Мета: визначити просторове (територіальне) розташування історико-етнографічного регіону; характеризувати (за картою) природні умови окремих історико-етнографічних регіонів (за вказівкою вчителя/вчительки); позначити й підписати на контурній карті вказані вчителем/вчителькою історико-етнографічні регіони, територію рідного краю, рідне місто (селище, село).

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Уважно розглянути карту історико-етнографічних регіонів України (с. 30).
2. Ознайомитися з картою адміністративно-територіального устрою України (с. 34).
3. Підготувати контурну карту адміністративно-територіального устрою України.

Хід заняття

1. Виконайте завдання за картою історико-етнографічних регіонів України (с. 30).

1. Покажіть історико-етнографічні регіони, що належать до Західної України.
2. Покажіть історико-етнографічні регіони Наддніпрянської України.
3. Знайдіть на карті назву регіону, у якому ви живете.
4. Які історико-етнографічні регіони розташовані в степовій частині України?
5. Упізнайте за описами історико-етнографічні регіони України й покажіть їх на карті.

1) Походження назви цього регіону деякі історики пов'язують зі слов'янським племенем галичів, інші — із невеликим чорним птахом галкою.

- 2) Спочатку це слово означало «буковий ліс», а з кінця XV ст. так називали вкриті буковими лісами правобережжя річки Прут.
- 3) Назва земель, розташованих у пониззі Дніпра, за його порогами.
- 4) Походження цієї назви пов'язують із давньослов'янським топонімом, що означає «горбиста місцевість». Спочатку, на думку прихильників такого тлумачення, цю назву мало місто, розташоване на пагорбах.
- 5) Землі, розташовані за Карпатськими горами.
- 6) Землі, розташовані вздовж лівого берега Дніпра.
- 7) Землі, розташовані вздовж правого берега Дніпра.
- 8) Ця назва походить від слов'янського слова діл — пониззя, рівнина між горами, адже поруч починається Прикарпаття.
- 9) У давнину цей півострів так називали за народом таврів, які заселяли його гірську частину.
- 10) Назва походить від переселенців, які називали свої поселення «слободами».

Святковий одяг селян.
XIX ст. Буковина.

II. Виконайте завдання за картою адміністративно-територіального устрою України (с. 34).

1. На скільки областей поділяється Україна?
2. Які держави є сусідами України?
3. Які області України є прикордонними?
4. Які області виходять до узбережжя морів?
5. Назви яких областей не збігаються з назвами обласних центрів?
6. Назвіть і покажіть на карті області, у яких вам довелось побувати.

Святковий одяг селян.
XIX — початок XX ст. Поділля.

III. Виконайте завдання на контурній карті адміністративно-територіального устрою України.

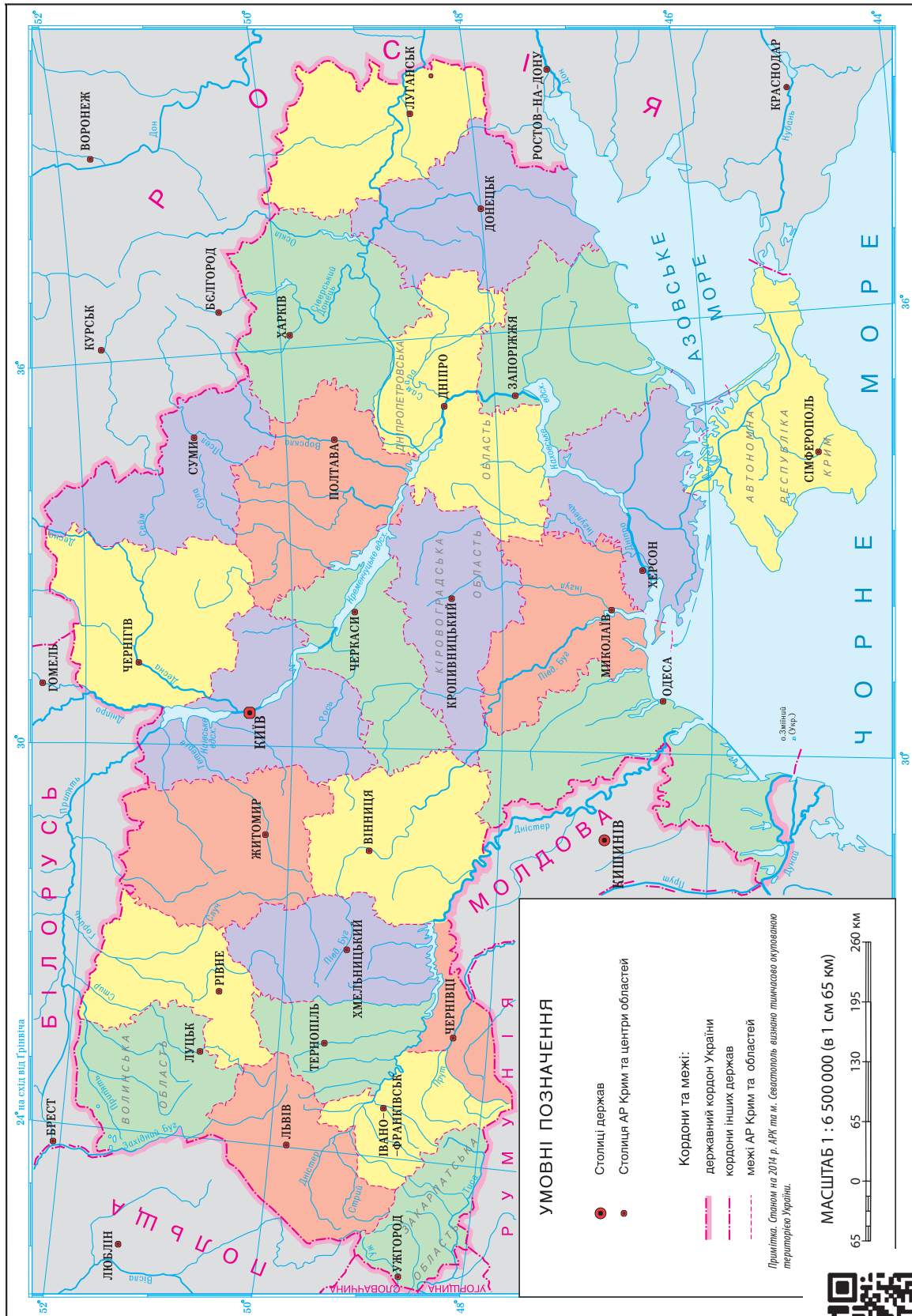
1. Зафарбуйте область, у якій ви народилися.
2. Заштрихуйте область, у якій ви живете.
3. Підпишіть назву історико-етнографічного регіону, до якого належить область, у якій ви живете (народилися).

Одяг селян.
XIX — початок XX ст. Покуття.

IV. Визначте, що нового ви дізналися на занятті. Зробіть висновки.

Адміністративно-територіальний устрій України

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

§ 6. Історичні джерела та їхні різновиди

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про те, звідки історики довідуються про минуле
- які існують види історичних джерел, як із ними працювати

Історичні джерела — предмети життєдіяльності людини, що збереглися до наших днів. Вони дозволяють вивчати минуле людського суспільства та відображають його історичний розвиток.

Археологія — наука, що вивчає минуле людства за речовими джерелами, знайденими шляхом розкопок.

1. Речові джерела. Археологія. Що може служити свідченням реальності подій, які відбувалися в минулому? За час свого існування й розвитку люди залишили чимало «слідів» своєї діяльності. Історики старанно відшуковують їх і намагаються за ними відтворити життя минулого. Ці предмети називають **історичними джерелами**.

Найбільш численними джерелами є **речові**. Вони дають уявлення про всі періоди життя людства — від найдавніших часів до сьогодення. До них належать кістки тварин і людей, знаряддя праці, посуд, будівлі, гроші, печатки, прикраси — усе, що свідчить про життя та діяльність людей.

Значну частину речових джерел досліджує **археологія**. Завдяки цій науці було знайдено чимало знарядь праці, зброї, прикрас, будівель, якими користувалися дуже давно. Праця вчених-археологів є складною і тривалою. Розкопкам передують археологічна розвідка. Під час розвідки дослідники збирають інформацію за усними й писемними джерелами, здійснюють пробні розкопки. Якщо результати розвідки виявляються успішними, розпочинаються власне розкопки. Знявши верхній шар ґрунту, далі археологи працюють дуже обережно пензлями та ножами. Кожну знахідку записують у спеціальному щоденнику, де фіксують хід розкопок.

Після розкопок розпочинається етап вивчення знахідок у лабораторних умовах. Тут за допомогою відтворення

Вигляд кургану Переп'ятиха до початку розкопок. Малюнок Тараса Шевченка. 1846 р.

Археологічними дослідженнями здавна захоплювалося чимало українців. Зокрема, видатний український поет Тарас Шевченко, подорожуючи Україною, брав участь у створенні програми збереження історичних пам'яток Криму. Він замальовував вигляд стародавніх курганів, пам'яток козацької слави, серед яких були руїни резиденції гетьманів козацтва — Чигирини. Поету належать слова: «Люблю археологію — таємничу матір історії».

Основні етапи роботи археологів

? Розгляньте малюнки. Складіть за ними розповідь про роботу археологів.

зовнішнього вигляду, спеціальних аналізів встановлюють їхній вік, збирають і відновлюють пошкоджені предмети, намагаються відтворити перебіг подій того часу.

2. Писемні, усні та інші джерела. Багату інформацію надають і **писемні джерела**, незважаючи на те, що людство вперше почало робити записи лише близько 6 тисяч років тому. На українських землях писемні джерела мають ще коротшу історію. Перші окремі писемні згадки про українські землі, які залишили нам сусіди, мають вік у 3 тисячі років. Поширення писемності на території України розпочалося лише після запровадження християнства в X ст. Проте давніх писемних джерел збереглося

ВИДИ ОСНОВНИХ ДЖЕРЕЛ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬ
ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ВІДПОВІДНИХ ПЕРІОДІВ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО

Речові.
Етнографічні

АНТИЧНІСТЬ

Речові.
Писемні.
Етнографічні

СЕРЕДНІ ВІКИ

Речові.
Писемні.
Усні.
Етнографічні

НОВИЙ І НОВІТНІЙ ЧАСИ

Речові. Писемні.
Усні. Етнографічні.
Кіно- та фотодокументи

Літописи — твори, у яких розповідається про історичні події за роками.

Літопис «Повість минулих літ» (Іпатіївський список).

Міф — оповідання про вірування давніх народів щодо походження Всесвіту, явищ природи, богів, героїв тощо.

Легенда — епічний фольклорний жанр, що подає історичні факти або вигадані події у формі фантастичної оповіді про давнє минуле.

Прислів'я — короткий народний вислів із повчальним змістом.

Етнографія — наука, яка вивчає походження, розселення, культуру й побут, суспільний устрій народів.

Людина — це істота, яка може жити лише в колективі собі подібних, тобто в суспільстві. Спілкування допомагає людям жити в ньому. Воно є способом передачі інформації. Проте вже в давнину, коли устрій суспільства ускладнювався, виникла проблема передачі великих обсягів інформації не лише між членами колективу, а й між поколіннями. Усе це спричинило появу писемності. Оригінальну систему передачі інформації винайшов народ інків — **вузликове письмо**. Однак воно не знайшло свого продовження.

1

2

Вузликове (1) та піктографічне (2) письмо.

Основним джерелом походження писемності став малюнок. Проте малюнок стає писемністю лише тоді, коли він не просто зображує, наприклад, сонце, а позначає слово «сонце». Письмо малюнками називається **піктографічним**. Зараз цей вид письма не використовується, але піктограми мають значне поширення в дорожніх знаках, комп'ютерах, телефонах тощо. Згодом малюнки перетворювалися на письмові символи, що не завжди були схожими на той предмет, який позначали. Так виникло **ієрогліфічне письмо**.

Єгипетське ієрогліфічне письмо.

мало. Наука, що вивчає писемні джерела, має назву **палеографія**.

До писемних джерел належать будь-які написи на будь-якій поверхні, що збереглися (на стінах, камінні, монетах, посуді тощо), літописи, книги, грамоти, документи, спогади (мемуари), листи, художні твори тощо.

Появі писемності в історії людства передувала дописемна доба. У цей період існували лише усні перекази про минуле. Свідченням подій тих далеких часів є легенди, міфи, народні пісні, казки тощо. Усі вони не тільки є витвором народної фантазії, а й розповідають про справжні події, що запам'яталися людям. Історики називають ці свідчення минулого **усними джерелами**. Їхню значну частину складає **фольклор** — колективна художня літературна й музична творча діяльність народу, яка засобами мови зберегла знання про життя і природу, давні культу та вірування, а також думки, уявлення, почуття і переживання, народнопоетичні фантазії.

Розповісти про минуле можуть і **етнографічні джерела** — народні звичаї, обряди, традиції українців та інших народів. Вивчаючи їх, дослідники також можуть відтворити минуле. Так, досліджуючи традиції та звичаї племен, які ще перебувають на рівні розвитку Первісної доби, можна створити уявлення про давні часи нашої Батьківщини.

Фотографії та кіно, голосові записи, які з'явилися в XIX ст., також стали важливими джерелами інформації під час дослідження історичних подій. Вони, мабуть, є найбільш інформативними. Проте ці джерела охоплюють лише незначний відрізок життя людства.

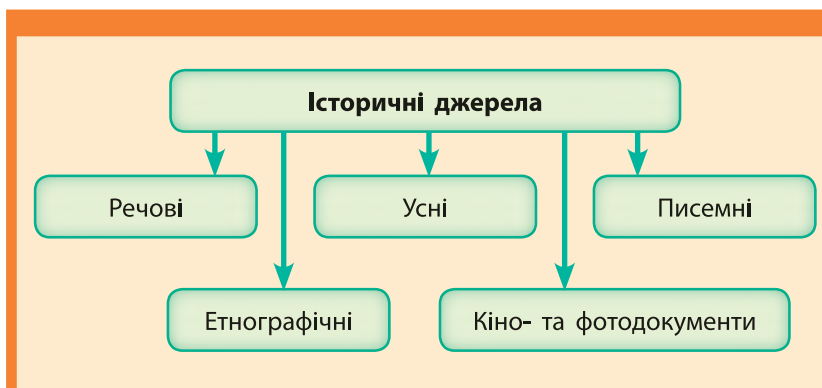
3. Як працювати із джерелами. Поділ на зазначені типи джерел є умовним. Деякі джерела можна віднести одразу до кількох типів. Так, стародавні монети, зброя є речовим та одночасно писемним джерелом, якщо на них є напис. Книга також є і писемним, і речовим джерелом, а також може бути й усним або етнографічним,

якщо описує традиції та звичаї. Велику кількість джерел (речові, етнографічні, писемні, фото- та кінодокументи тощо), які містять зображення, іноді виділяють у самостійний вид — **зображальні**.

Кількість джерел тим більша, чим ближче ми підходимо у своїх дослідженнях до сучасності.

Лише поєднання інформації з усіх типів джерел створює повну картину життя людини певної епохи. Кожне окреме джерело відображає лише якусь частину минулого й містить обмежений обсяг історичної інформації. Оскільки творцями всіх пам'яток минулого були люди, історичні джерела відображають їхнє бачення й сприйняття подій.

Історичне джерело не завжди є достовірним. Унаслідок цього повну картину життя людей у певний період можна відтворити лише способом поєднання й порівняння інформації з різних історичних джерел, їх критичного аналізу. Достовірну історичну інформацію, що існує в джерелах, можна використовувати лише після відповідного її опрацювання дослідником.

Запитання та завдання

1. Що таке історичні джерела?
2. На які типи поділяють історичні джерела?
3. Який тип джерел дає змогу створити уявлення про всі історичні періоди людства?
4. Як ви вважаєте, чому Т. Шевченко назвав археологію «таємничою матір'ю історії»?
5. У чому полягає складність роботи із джерелами?
6. Чи можуть історичні джерела бути неправдивими?
7. **Обговоріть у групах.** Що потрібно зробити, щоб, досліджуючи минуле, не піти помилковим шляхом?
8. Які труднощі можуть виникнути під час опрацювання писемних джерел?

Ієрогліфічні види письма не лише передають зміст думки, а й містять зорові образи — малюнки. Однак піктограми та ієрогліфи не відтворюють звучання мови. Це робить **звукобуквене**, або **абеткове письмо**. Перший буквений алфавіт з'явився в XVI ст. до н. е. Це синайське письмо, але його не можна вважати досконалим.

Першим досконалим абетковим письмом стало грецьке. Зараз найбільш поширеними є латинська, арабська абетки, кирилиця. На основі кирилиці створено й українську абетку, яка налічує 33 букви. Для письма використовували різні матеріали. Наприклад, у Давньому Єгипті люди писали на *папірусі* — папері, який виготовляли зі стебел багаторічної водяної рослини. На Русі писали на корі берези — *бересті*. Згодом почали використовувати пергамент — спеціально оброблену шкіру тварин (телят, кіз). Перший папір винайшли в Китаї близько 2 тисяч років тому. Перші книги були рукописними, і їх написання потребувало багато часу. Перші друковані книги з'явилися в XV ст.

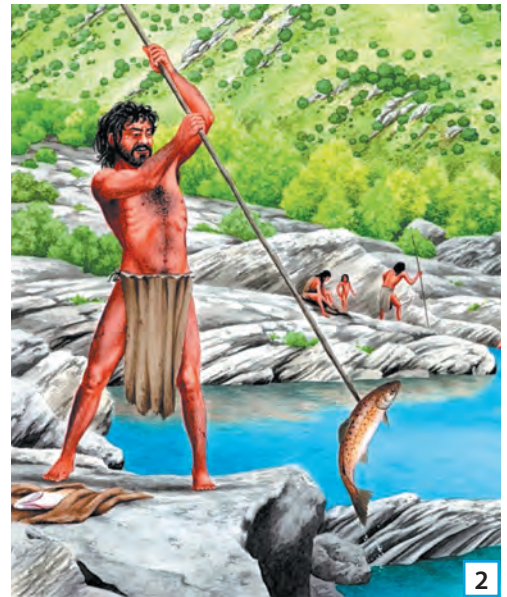
Слов'янська кирилична абетка.

§ 7. Робота з історичними джерелами

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про життя сучасних племен з історичних джерел
- як залучати різні джерела для повного й достовірного відображення минулого

Історія Первісного суспільства віддалена від нас на сотні тисяч років. Проте від цього не згасає інтерес до тієї доби, коли відбувалося становлення людського суспільства. Для дослідження давніх часів використовують переважно речові джерела. Проте, на думку істориків, за допомогою речових джерел можна відтворити лише 10—20% достовірної інформації минулого. Далеко не всі вироби людських рук можуть зберігатися в землі. Вироби з кістки, дерева, шкіри й металу взагалі зберігаються погано — дерево та шкіра недовговічні, кістка схильна до розкладання, метал окиснюється, кераміка дуже крихка тощо. До цього слід додати руйнівний вплив людської діяльності та сил природи. Тому постає необхідність залучати інші джерела. Спробуємо й ми дослідити деякі джерела, що відображають минулу добу, і визначити, яку інформацію вони нам дають. Чи допомагають вони відновити образ епохи Первісного суспільства?

Гарпун (1) та спосіб користування ним (2).

1. Ознайомтеся з етнографічними джерелами, що розповідають про життя сучасних племен, які у своєму розвитку перебувають на рівні Первісного суспільства. Дайте відповіді на запитання.

Із життя папуасів Нової Гвінеї

Приходив Туй із двома іншими тубільцями. Усі були озброєні списами, луками зі стрілами, і в кожного була сокира на плечі... Я оглянув вміст однієї із сумок... яку носили чоловіки на перев'язі через ліве плече... Знайшов у ній багато цікавого. Крім двох великих кам'яних ножів, тут були кістки, заточені з одного боку, які служили ножем і важелем. У невеликому бамбуковому футлярі знайшлися чотири загострені кістки, мабуть, інструменти, які замінюють голку, шило... Потім знайшов мушлю із зубчастим кінцем, яку тубільці використовують для вишкрібання кокоса. Був також подовжений шматок шкаралупи молодого кокоса, який заміняв ложку...

- ?**
- 1) Які знаряддя праці мали тубільці?
  - 2) Із яких матеріалів вони були виготовлені?
  - 3) Із яким видом діяльності вони, імовірно, пов'язували своє життя?
  - 4) Чи можемо ми на основі інформації із джерела довідатися про природні умови, у яких живуть папуаси?

Із життя племен кубу острова Суматра (Індонезія)

Він відламає довгу пряму палку і, піднявши з берега струмка камінь, б'є ним по кінцю палки, поки той не розщепиться на гострі частини. Потім він здирає кору і, розділивши її на волокна, обмотує ними розщеплений кінець палки. Спир (гарпун) для вилову риби готовий.

- ?**
- 1) Про яке заняття людей розповідається в уривку із джерела?
  - 2) Які матеріали були використані для знаряддя праці?

Наскельний малюнок сцени полювання, створений людьми Первісного суспільства.

Папуаси Нової Гвінеї.

Взуття індіанців Північної Америки.

Із життя індіанського племені ірокезів

У давні часи ірокези використовували взуття, яке виготовляли зі шкури лося. Вони надрізали шкуру над і під колінним суглобом тварини й потім здирали його суцільним шматком. Оскільки задня нога лося зігнута в цьому суглобі майже під прямим кутом, то знята з нього шкура підходить для людської ноги. Нижній кінець туго зшивали сухожиллями, а верхній кріпили до ноги ремінцями...

- ?**
- 1) Про що розповідає уривок із джерела?
  - 2) Як індіанці використали свою спостережливість для виготовлення взуття?

Магічні дії напередодні полювання мисливців на острові Ніас (Індонезія)

Мисливці, перш ніж вирушити на полювання, викопували яму й накривали її гілками, травою, листям, а потім заганяли в неї дичину. Під час копання вони мали дотримуватися деяких правил. Їм заборонялося плювати (бо інакше дичина відвернеться від ями); сміятися (бо образяться стінки ями); вживати сіль, готувати їжу свинням. Перебуваючи в ямі, їм не можна було чухатися, тому що ґрунт у ямі може розм'якнуту й осісти...

- ?**
- 1) Які обряди здійснювали мисливці напередодні полювання?
  - 2) Чи виправдані придумані ними заборони?
  - 3) Чому мисливці не тільки сподівалися на яму, а ще використовували магію?

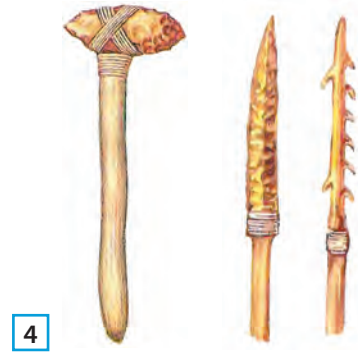

Яма для полювання.

2. Розгляньте малюнок сучасного художника, який намагався відтворити деякі заняття представників трипільської культури.

? Які із зображених на малюнках речових джерел були використані для реконструкції занять представників трипільської культури? Що на малюнку свідчить про те, що трипільці займалися землеробством?

§ 8. Де зберігаються історичні пам'ятки

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- із якою метою створюють музеї, архіви, бібліотеки та як вони працюють

У нашій країні найбільша кількість пам'яток минулого зберігається в Національному музеї історії України в Києві — понад 600 тисяч експонатів. За ними можна простежити розвиток людського суспільства на українських землях від появи перших людей і до сьогодення.

1. Музеї. Як ви вже знаєте, відшукати свідчення минулого й дізнатися за ними про життя людей дуже складно. Однак усе знайдене потрібно також зберегти для нащадків. Для того щоб люди могли побачити надбання минулого, створюють спеціальні установи — **музеї**. Речі, які виставлені в музеях для огляду відвідувачами, називають **експонатами**. Сукупність речей, об'єднаних певною темою, має назву **експозиція**. У музеї може бути одна або кілька експозицій.

Термін «музей» походить від давньогрецького слова «мозейон», «мусейон» — місце, присвячене музам, храм муз. Перші зібрання цінних речей з'явилися ще в III тис. до н. е. в палацах правителів Вавилону та Єгипту. Перший музей — Дім муз — був заснований в Александрії Єгипетській понад 2 тисячі років тому.

Перший музей старожитностей в Україні почав діяти в 1810 р. у Феодосії. Згодом музеї з'являлися в інших

Національний музей історії України в Києві.

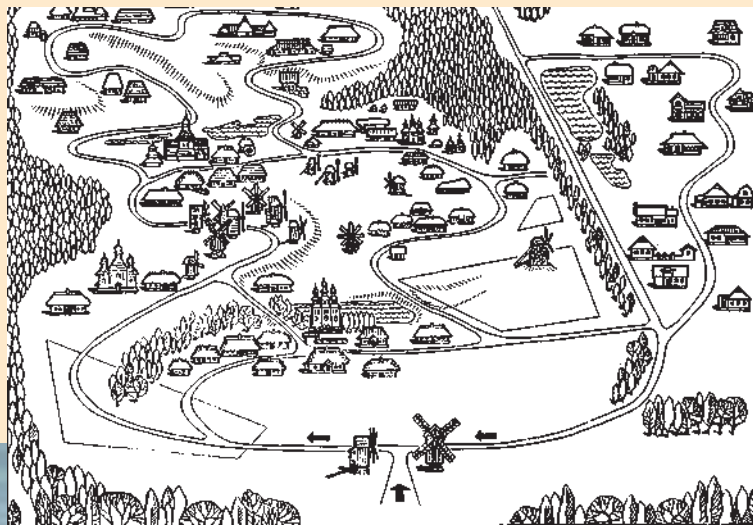
містах. Поширеними також були приватні збірки старожитностей.

За своїм призначенням музеї поділяються на *історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві* тощо. Як приклад можна згадати Національний музей історії України, Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького, Музей археології Середнього Подніпров'я, Музей археології та печерних міст, Музей трипільської культури та багато інших. «Найсолодшими» можна назвати музей цукру на Вінниччині та музей бджільництва на Полтавщині. У кожній області, районі, місті існують краєзнавчі музеї. Загалом в Україні налічується близько 5 тисяч різноманітних музеїв.

Дуже важливою в музеях є робота екскурсиводів. У своїй розповіді вони намагаються привернути увагу до найбільш цікавих експонатів, наголосити на їхній важливості та цінності для науки.

Музей — культурно-освітній заклад, призначений для вивчення, збереження й використання пам'яток природи, матеріальної та духовної спадщини.

Найбільше за площею сховище культурних пам'яток в Україні — Музей народної архітектури в селі Пирогове під Києвом. На території в 150 гектарів розміщено понад 300 пам'яток народної архітектури з усіх регіонів України.

? Розгляньте малюнки, на яких зображено шлях документів до архіву і роботу з ними. Складіть розповідь.

2. Архіви та бібліотеки. У музеї демонструють переважно речові джерела. Для писемних джерел існують окремі установи — **архіви**.

Найбільше документів в Україні зберігається в центральних державних історичних архівах Києва та Львова. Лише в Києві налічується понад 1,5 мільйона одиниць архівних матеріалів. Існують окремі спеціалізовані архіви, обласні тощо. Збережені в цих архівах документи допомагають відповісти на чимало запитань минулого.

Перш ніж документи потрапляють на зберігання, співробітники архівів проводять ретельну перевірку фізичного й технічного стану документів. Виявлені пошкодження усувають шляхом **реставрації**. Потім документам присвоюють номери та виставляють їх у відповідному порядку. Так працівники архіву зможуть швидко знайти необхідний документ та видати його відвідувачу.

Писемні історичні джерела, переважно книги, зберігаються і в бібліотеках. **Бібліотека** — культурно-освітній заклад, що здійснює збирання друкованих і рукописних матеріалів, книг. Співробітники бібліотеки опрацьовують видання й заносять у каталог, організують відповідне зберігання, а також обслуговування читачів.

Архів — установа, що здійснює приймання, опис і зберігання документів із метою їх використання для подальших досліджень.

Реставрація — відновлення пам'ятки, історичного джерела, раніше втраченого, зіпсованого, для подальшого збереження.

Читальна зала бібліотеки.

Найстарішою з діючих в Україні бібліотек є Наукова бібліотека Львівського університету, заснована в 1608 р. Найбільшою бібліотекою нашої держави є Центральна наукова бібліотека Академії наук України імені В. Вернадського в Києві. У її фондах налічується 12 мільйонів одиниць книг. Зараз бібліотечна мережа України налічує близько 40 тисяч бібліотек. До них належать бібліотеки публічні (у тому числі спеціалізовані для дітей, юнацтва); технічні, сільськогосподарські, медичні, академічні, освітянські; бібліотеки вищих навчальних закладів; бібліотеки для сліпих.

Останнім часом усе більше книг переводять в електронну форму (**оцифровують**). Це дає змогу зберігати їх в електронних бібліотеках, до яких можна потрапити через мережу Інтернет за допомогою відповідних електронних пристроїв й отримати доступ із будь-якого куточка світу.

Стелажі книг у бібліотеці.

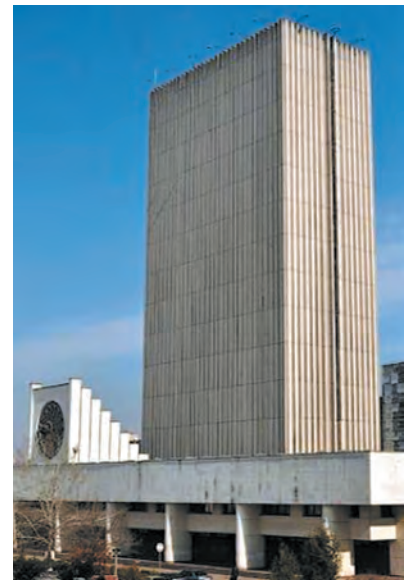
Електронний пристрій для читання книг.

Запитання та завдання

1. У яких установах зберігають археологічні пам'ятки?
2. Що означає слово «музей»?
3. Хто працює в музеї?
4. Чим займаються екскурсоводи?
5. Де зберігають писемні історичні джерела?
6. Що таке реставрація?
7. Для чого існують бібліотеки?
8. Створіть вдома з речей минулого та фотографій музейну експозицію на певну тему. Під кожним експонатом зробіть підпис. Складіть коротку розповідь для екскурсовода. Сфотографуйте й наступного уроку покажіть учителю та однокласникам.
9. Відвідайте краєзнавчий музей. Підготуйте коротку розповідь за його експозицією. Розкажіть, що вас найбільше вразило.
10. **Обговоріть у групах.** Для чого так ретельно зберігають пам'ять про минуле?
11. У Києві бібліотеку імені В. Вернадського іноді за зовнішній вигляд і призначення називають «зубом мудрості». Чи доречне таке порівняння?

Бібліотека імені В. Вернадського в Києві.

Практичне заняття

Про що можна дізнатися із сімейного фотоальбому

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке історичні джерела?
2. Які існують види історичних джерел?
3. Як дослідники використовують історичні джерела для відтворення минулого?

Мета: розповісти про те, як історики довідуються про минулі часи на основі фотографій із сімейного альбому; розвинути вміння аналізувати фотографію як історичне джерело за планом; розставляти фотографії у хронологічному порядку, добирати інформацію про минуле із сімейних фотографій та розповідати про окремі події родинного життя на основі фотографій.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати добірку фотографій із сімейного альбому, на яких відображені історичні події.
2. Підготувати разом із рідними та близькими коротку розповідь про події, відображені на фотографіях.

Хід заняття

- I. Прочитайте текст. Розгляньте фотографії і дайте відповідь на запитання.

Текст для читання

Фотографію винайшли в першій половині XIX ст. Перші фотоапарати були великими та громіздкими. Щоб зробити знімок, фотографу треба було докласти чималих зусиль. Нелегко було й тим, кого знімали. Їм доводилося тривалий час нерухомо перебувати в певній позі. Відповідно перші фотографії були постановочними, тобто за своєю суттю вони більше нагадували картини художників. Однак люди прагнули швидко й зручно зафіксувати миттєвості життя. Таке видалося можливим лише на початку XX ст., коли фотоапарат став меншим і зручнішим, а проявлення плівки й друк фотографій — більш технологічними. Технічне вдосконалення зробило фотографію одним із найважливіших видів історичних джерел.

? Для чого люди винайшли фотоапарат? Що цікавого можна побачити на фотографіях? Чому фотографія є одним із найважливіших видів історичних джерел?

II. Проаналізуйте фотодокументи (с. 50) за планом.

Пам'ятка

Як працювати з фотографією як історичним джерелом

1. Визначте, кого або що зображено на фотографії.
2. Із якою метою було зроблено фотографію?
3. З'ясуйте, чи відображає фотографія якусь подію, явище. Зверніть увагу на деталі, які допоможуть з'ясувати час створення фотографії (написи, одяг, розташування об'єктів тощо).
4. Визначте, чи доповнює фотографія відому вам інформацію, чи є лише ілюстрацією відомих подій.

? За допомогою додаткових джерел складіть розповідь про історію фотоапарата.

1. Київ початку ХХ ст. Розфарбована фотографія.

2. Початок Української революції. Демонстрація в Києві за участю 100 тисяч осіб. 19 березня 1917 р.

3. Харків часів Голодомору 1932—1933 рр.

4. Засідання Верховної Ради України 24 серпня 1991 р. Проголошення незалежності України.

III. Складіть історію за фотографією із сімейного фотоальбому на чотири-п'ять речень.

IV. Дайте відповіді на запитання.

1. У чому полягає цінність фотографій для істориків?
2. Про що ми можемо дізнатися з фотографій?
3. Чи можливо за сімейними фотографіями відобразити історію сім'ї?

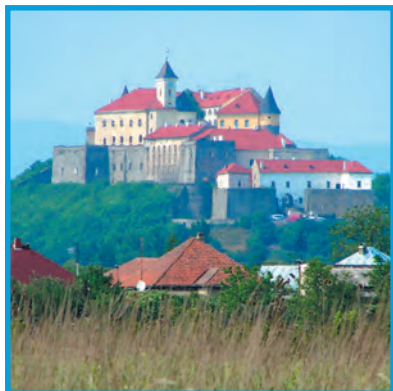
САМООЦІНУВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ РОБОТИ

Твердження	Кількість балів (максимальна кількість балів за кожне завдання — 4)
1. Я приніс/принесла добірку сімейних фотографій із поясненнями до них.	
2. Я склав/склала розповідь про окремі яскраві події з історії сім'ї.	
3. Я навчився/навчилася описувати те, що зображено на фотографіях.	

V. Визначте, що нового ви дізналися на занятті. Зробіть висновки.

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ

§ 9. Пам'ятки і пам'ятники історії

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- чим відрізняються історичні пам'ятки й пам'ятники
- про пам'ятки історії України, що є скарбом, гордістю та надбанням народу

Історична пам'ять — сукупність знань та уявлень суспільства про спільне минуле. Вона покликана передавати досвід та знання про минуле для самоусвідомлення. Важливу роль у збереженні історичної пам'яті відіграють **пам'ятки історії**.

1. Пам'ятки історії та культури. Україна має багатовікову історію та культуру. Свідченням цього є **пам'ятки історії та культури**, які допомагають зберегти **історичну пам'ять**. Вони є в кожному регіоні України. Це справжній скарб і гордість нашої Батьківщини. Завдяки пам'яткам місто або село стає відомим у світі. З усіх куточків земної кулі приїждять туристи, щоб побачити ці безцінні скарби. До наших днів збереглися замки, фортеці, палаци та садиби, парки, монастирі й храми, промислові підприємства та багато інших архітектурних витворів мистецтва. Іноді із сукупності пам'яток постають цілі ансамблі, які відтворюють атмосферу минулих часів. Найвідомішими з них, зокрема, є ансамблі пам'яток історичного центру Львова, старої частини міста Кам'янця-Подільського, Києво-Печерської лаври тощо.

Проте не лише споруди є пам'ятками історії. До них належать також пам'ятні місця й предмети, пов'язані з історичними подіями, розвитком суспільства й держави, твори матеріальної та духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню або іншу культурну цінність. Це можуть бути археологічні пам'ятки (залишки давніх поселень, укріплень, поховань, кам'яні скульптури, наскельні зображення тощо).

Історична частина Кам'янця-Подільського.

Історична частина Луцька.

Києво-Печерська лавра.

Музей «Запорозька Січ» на острові Хортиця (Запоріжжя).

Історичну цінність мають місця масових поховань померлих та загиблих у війнах і під час трагічних подій, місця загибелі бойових кораблів, залишки бойової техніки, озброєння. Цікавими є твори різних видів мистецтв, документальні пам'ятки — акти органів державної влади й управління, інші письмові та графічні документи, наприклад Остромирове Євангеліє, Пересопницьке Євангеліє, Руська правда, Конституція П. Орлика тощо. Цінними також є кіно-, фотодокументи й звукозаписи, стародавні рукописи й архіви, записи фольклору й музики, рідкісні друковані видання. Тобто все те, що становить історичну й культурно-мистецьку цінність.

Руїни античного міста Херсонес (поблизу Севастополя).

«Кам'яна могила»

Одна з найзагадковіших пам'яток природи та історії — це «Кам'яна могила», розташована в Запорізькій області. Насправді це не поховання, а природне нагромадження каменів заввишки 15 метрів, які утворюють чимало гротів. Із давніх-давен люди вважали цю місцевість таємничою. Тут проходили релігійні обряди. Гроти розписані наскельними малюнками, які залишили жителі цих степів ще з Первісної доби. Вони є цінними історичними джерелами.

Меморіал — архітектурний ансамбль, скульптурна композиція, яка є витвором мистецтва і, як правило, увічнею трагічні події.

Пам'ятник — споруда, яка є витвором мистецтва, призначена для увічнення і створення образу людей, подій, об'єктів, іноді тварин, літературних і кінематографічних персонажів тощо.

- ? 1) Що таке пам'ятка історії? Дайте визначення цього поняття.
2) Поясніть твердження «Пам'ятки історії — скарб, гордість і надбання народу».

Стела з викарбуваною клятвою жителів грецького міста Херсонес (тепер околиці Севастополя). III ст. до н. е.

Пересопницьке Євангеліє. Рукописна книга XVI ст., на якій президенти нашої країни складають присягу українському народу.

2. Збереження історичної пам'яті. Пам'ятники. Усі пам'ятки історії та культури, розташовані на території України, перебувають під охороною держави. Лише **Державний реєстр нерухомих пам'яток України** налічує близько 56 тисяч об'єктів історичної спадщини.

Пам'ятки історії та культури, що розташовані на території України, є невід'ємною складовою світової культурної спадщини. Вони є безцінними історичними джерелами, які допомагають розвитку науки, освіти й культури. Крім того, вони сприяють формуванню почуття патріотизму та естетичному вихованню.

У той самий час пам'ятки потребують охорони й захисту від руйнування та знищення. Це важливе завдання державних органів і громадських організацій. Дбайливе ставлення до пам'яток історії та культури — обов'язок кожного громадянина України.

Із давніх часів людина намагалася зберегти пам'ять про певні визначні події (перемоги, етапи розвитку, важливі зрушення в житті тощо). Ще із часів Античності склалася традиція увічнення подій у вигляді **монументів** (споруд), **меморіалів** (людині або події), **пам'ятників**. Кожен монумент не тільки зберігає, але й створює образ людини, події. Крім того, монументам належить важлива функція організації життєвого простору громади. Пам'ятники споруджували в центрі міста, площі, на пам'ятних місцях, вони були орієнтирами.

Проте не завжди символи й образи, які були відтворені в монументі, відповідали дійсності. Траплялися випадки, коли за допомогою монументів правителі намагалися нав'язати людям певну думку про минуле. Метою цього було бажання зміцнити владу, показати велич свого правління. Коли обман викривали й народ скидав правителів, то нищили і пам'ятники тієї доби. Також пам'ятники гинули під час іноземного вторгнення, коли загарбники для придушення опору намагалися знищити пам'ять підкореного народу.

«Кам'яні баби». Дніпропетровський історичний музей імені Д. Яворницького.

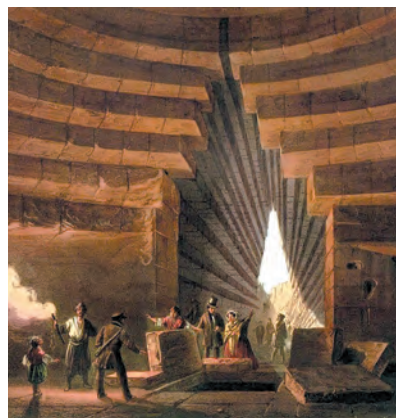

Козацькі хрести.

Пам'ятники на українських землях відомі з давніх часів. Із тих, що збереглися, виділяються ідоли. Їх використовували під час релігійних обрядів. У кочових народів були поширені скульптурні зображення — **«кам'яні баби»**. Вони були встановлені на курганных похованнях, у важливих місцях як орієнтири в степу. Перші «кам'яні баби» з'явилися близько 6 тисяч років тому. Їх зводили вже перші жителі степів: кіммерійці, скіфи, сармати, половці та інші народи. Найбільшу кількість таких пам'ятників зібрано в Дніпропетровському історичному музеї імені Д. Яворницького. Там налічується 67 «кам'яних баб». Традицію кочівників продовжили й українські козаки у вигляді козацьких хрестів.

Також у грецьких містах-державках на узбережжі Чорного моря існували пам'ятники, які наслідували античну традицію. Проте після зруйнування міст загинули й вони. Їхні залишки знаходять археологи. Найбільш величним пам'ятником Античної доби на українських землях є **могила царя Митридата VI Євпатора в Керчі**.

Масове поширення пам'ятників на українських землях у звичному для нас вигляді припадає на XVIII—XX ст. Із ними ми ознайомимося на сторінках підручника.

Внутрішній вигляд могили Митридата VI Євпатора.

Запитання та завдання

1. Які бувають історичні пам'ятки?
2. Як історичні пам'ятки зберігають історичну пам'ять?
3. Для чого створюють меморіали, пам'ятники?
4. Свідченням якої доби історії України є «кам'яні баби»?
5. Чи можна за пам'ятниками простежити взаємозв'язок різних епох історії України?

Скульптурне зображення царя.

§ 10. Джерела, які зберігають пам'ять про історію княжої Русі-України

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про основні етапи розвитку княжої Русі-України
- як пам'ять про ті часи зберігається в історичних пам'ятках

1. Заснування і розвиток Київської держави. У VIII ст. слов'янські племена, що жили на українських землях, досягли рівня розвитку, коли почала формуватися держава. Центром цієї держави стало місто Київ, яке, за легендою, було засноване князем союзу племен полян **Кием**. Вчені вважають, що це відбулося наприкінці V — на початку VI ст., а Кий був реальною історичною постаттю. Він став засновником династії, яка правила полянами до кінця IX ст. Князівство полян, згідно з історичними джерелами, називалося **Руссю, Руською землею, Куявією**. Останній князь із династії Києвичів **Аскольд** розширив свої володіння. Він боровся з набігами кочових племен хозар, що на той час панували в причорноморських степах. Крім того, Аскольд здійснював далекі походи на столицю

Пам'ятники засновникам Києва.

У «Повісті минулих літ» Нестор-літописець про заснування Києва розповідає: «І було три брати. Одному ім'я Кий, а другому — Шчек, а третьому — Хорив, і сестра їхня — Либідь. І сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Шчек сидів на горі, що й нині зветься Щекавиця, а Хорив на третій горі, що від нього прозвалася Хоривиця. І в ім'я брата свого старшого заклали городок і назвали його Київ».

За літописом Кий був полянським князем, що започаткував династію Києвичів і правив наприкінці V — на початку VI ст. Його резиденція була розташована на Замковій горі на березі струмка Киянка біля Подолу. Згодом князь Кий спорудив укріплене городище на Старокиївській горі на високому березі Дніпра. Залишки фортеці V—VI ст. були знайдені археологами.

Під час походу князь Олег прагнув уникнути зустрічі з могутнім візантійським флотом, який захищав місто. Хитрий полководець наказав воїнам поставити свої кораблі на колеса. Так він несподівано опинився під стінами Константинополя із суходолу.

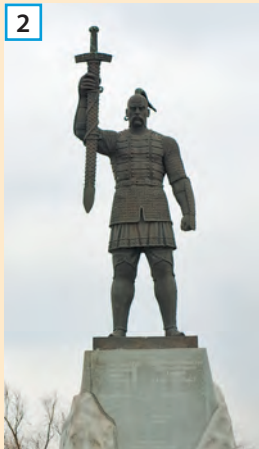
Похід князя Олега на Константинополь.
Малюнок із літопису.

Візантійської імперії місто Константинополь (тепер це місто називається Стамбул). На той час ця імперія була однією з наймогутніших держав світу. Аскольд уклав перший відомий договір Русі з Візантійською імперією. Також він був першим київським князем, який прийняв християнство. Проте не йому судилося поширити нову віру на Русь. У 882 р. Аскольд був убитий князем **Олегом**.

Олег був правителем іншої слов'янської держави — Славії, де правила династія Рюриковичів. Вони були нащадками войовничих вікінгів, вихідців із Північної Європи (Швеція, Норвегія, Данія). Олег захопив владу в Києві та правив від імені малолітнього сина Рюрика **Ігоря**. Олег зумів розширити межі своїх володінь, здійснював успішні походи на Константинополь та укладав нові договори.

Київ за часів Ярослава Мудрого.

У 1909 р. виникла ідея створити в Києві між Софійським собором та Михайлівським монастирем грандіозну алею «Історичний шлях». На ній планувалося встановити пам'ятники засновникам Києва — князю Олегу, княгині Ользі, князю Святославу та Ярославу Мудрому. На втілення цього задуму в життя коштів не знайшли, але один із запланованих монументів було встановлено. Єдиний зведений пам'ятник був присвячений княгині Ользі. Поряд із нею зображено апостола Андрія Первозваного, який зі своїми проповідями християнства побував на берегах Дніпра, і засновників слов'янської писемності Кирила та Мефодія.

Пам'ятники: княгині Ользі в Києві (1), князю Святославу в Запоріжжі (2), князю Володимирі Великому в Києві (3), Ярославу Мудрому в Києві (4).

? Розгляньте малюнки. На якій діяльності правителів Русі намагалися наголосити творці цих пам'ятників?

Політику Олега продовжив Ігор, але він не був таким успішним. Під час збирання данини з підвладних племен деревлян його було вбито.

Правителькою Київської держави стала княгиня **Ольга**. Вона здійснювала більш зважену політику. Княгиня зуміла навести лад у своїх володіннях, а питання відносин із Візантією вирішувала шляхом переговорів. Ольга також усвідомила й необхідність прийняття християнства. Саму княгиню особисто хрестив у Константинополі імператор Візантії.

Проте її не зрозумів навіть син **Святослав**. Ставши князем, він усі суперечки із сусідніми державами вирішував військовою силою. Святослав зосередив свою увагу на походах проти хозар, болгар, Візантії. Він мечем розширив кордони Русі, яка стала однією з найбільших держав Європи. Повертаючись із чергового походу, Святослав потрапив у засідку нових володарів степу — печенігів — і загинув.

Софійський собор у Києві. Сучасний вигляд.

Софійський собор майстри присвятили Мудрості Господній (назва походить від грецького слова «софія» — «мудрість»). Він був головним храмом Київської держави. Тринадцять куполів собору символізують Христа та його 12 апостолів. Цю розкішну будівлю прикрашають численні мозаїки, фрески, мармурові прикраси, різьблені орнаменти тощо. Софійський собор відігравав роль центру суспільного й культурного життя Київської держави. Тут приймали іноземних послів, біля стін собору скликали київське **віче** — народні збори, на яких вирішували найважливіші питання громади. При храмі був монастир й існувала перша на Русі бібліотека. У соборі розміщувалася великокнязівська усипальниця, де було поховано Ярослава Мудрого, Всеволода Ярославича, Ростислава Всеволодовича, Володимира Мономаха та інших князів. До наших часів зберігся лише саркофаг Ярослава Мудрого.

Незабаром новим правителем Києва став син Святослава **Володимир**, названий нащадками **Великим**. За його правління Київська держава набула ще більшої могутності. Для захисту від набігів кочівників на південному кордоні було зведено систему захисних валів, фортець протяжністю в кілька тисяч кілометрів. Вона отримала назву «**Змієві вали**». Головним здобутком князя стало **хрещення Русі в 988 р.** Завдяки цій події Київська держава долучилася до групи християнських держав. За наказом Володимира було зведено перший мурований храм Русі — Десятинну церкву.

Нестор-літописець у «Повісті минулих літ» про хрещення киян

І коли Володимир прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з гори по Боричеву узвозу на Ручай і дванадцятьох мужів поставив бити його палицями... І коли ото волокли його по Ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони хрещення. І приволікши його, вкинули у Дніпро... Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці — багатий, чи убогий, чи старець, чи невільник, — то мені той противником буде...» А назавтра вийшов Володимир із візантійськими священиками на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли вони — ті до шиї, а другі до грудей... А священики творили над ними молитви...

- ?** 1) Як, за повідомленням літописця, відбувалося хрещення киян?
- 2) Яким, на вашу думку, є ставлення Нестора до подій, про які він розповідає? Чому ви так вважаєте?

Коронація Данила Романовича в місті Дорогочин.

Корона Данила. Реконструкція.

Пам'ятник королю Данилу у Львові.

Кінні статуї вважають вершиною скульптурної майстерності. Як правило, вони присвячені правителям і полководцям. Перші кінні статуї з'явилися за часів Античності. До наших днів збереглася статуя імператора Риму Марка Аврелія. Саме вона стала взірцем для подібних статуй видатним правителям.

У Львові пам'ятник королю Данилу — засновнику міста — у вигляді кінної статуї було встановлено у 2001 р. із нагоди 800-річчя правителя. Це монумент заввишки 10 метрів. На його спорудження було витрачено 60 тонн граніту та 9 тонн бронзи. Пам'ятники королю Данилу також встановлені у Володимирі-Волинському, Галичі, Івано-Франківську, Тернополі.

Справу батька продовжив **Ярослав Володимирович**, якого прозвали **Мудрим**. За часів його князування в **1019—1054 рр.** Русь досягла найбільших розмірів. Київ поряд із Лондоном і Парижем був одним із найбільших міст Європи. Перлиною міста став Софійський собор. Період правління князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого вважається розквітом Київської держави.

Після смерті Ярослава Мудрого розпочався новий етап розвитку Київської держави. На її землях постала низка князівств, які із часом за своєю могутністю та впливом уже не поступалися Русі.

2. Королівство Руське. У **1199 р.** волинський князь **Роман Мстиславич** підкорив Галич і заклав підвалини **Галицько-Волинської держави**. Разом із Києвом вона об'єднала більшість земель Південної Русі, які становлять територію сучасної України.

Із **1187 р.** щодо цих земель у писемних джерелах вживають назву **Україна**.

Успенський собор у Володимирі-Волинському (Волинська область). Сучасний вигляд.

Найбільшої могутності Галицько-Волинська держава досягла за правління **Данила Романовича Галицького**. Йому та його брату Васильку в боротьбі із сусідами довелося відстоювати своє право на княжіння, вести боротьбу з монгольською навалою. У **1253 р.** на знак визнання могутності князя й ролі в захисті Європи від монгольської навали представник Папи Римського коронував Данила королівською короною. Галицько-Волинська держава стала **Королівством Руським**, яке майже 100 років залишалося впливовою державою у Східній Європі.

Пам'ятна дошка на Успенському соборі у Володимирі-Волинському на честь засновника Галицько-Волинської держави.

Запитання та завдання

1. Назвіть історичні пам'ятки, які зберігають пам'ять про княжу Русь-Україну.
2. Коли і як виникла Київська держава?
3. За яких князів відбувся розквіт Русі?
4. У якому році було хрещено Русь?
5. Коли і ким була заснована Галицько-Волинська держава?
6. Чим уславився король Данило?
7. У якому році його було короновано?
8. Чому пам'ятники королю Данилу встановлено в багатьох містах України?

§ 11. Кримське ханство

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про утворення Кримського ханства
- про його устрій та господарське життя, релігію, відносини із сусідніми народами
- які пам'ятки зберігають історію кримських татар

Етнос — історично сформована на певній території спільність людей (плем'я, народність, нація), що мають спільні риси, усталені особливості культури, а також усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних утворень (самосвідомість).

Мавзолей (усипальниця) Хаджі-Герая. Сучасний вигляд.

1. Утворення Кримського ханства. Монгольська нава-ла 1237—1241 рр. змінила хід розвитку Русі й позначи-лася на долі Криму. Як і землі Русі, півострів потрапив до складу **Золотої Орди**. Це була утворена монголами в причорноморських і приволзьких степах держава, яка, у свою чергу, входила до великої Монгольської імперії. У Криму утворився улус (область) Золотої Орди із центром у місті Солхат (сучасний Старий Крим). Проте монголи контролювали лише степову частину півострова. У гір-ській частині Криму постало князівство Феодоро, яке успадкувало традиції часів Візантійської імперії.

Утворення великої Монгольської імперії, яка простяг-лася від Чорного моря до Тихого океану, виявилось спри-ятливим чинником для розвитку міжнародної торгівлі. Як наслідок із XIII ст. на території Криму почали активно селитися вірмени та італійці (генуезці), що вели жваву торгівлю на півострові. На південному узбережжі півост-рова виникло чимало торговельних портів (факторій), які захищали могутні фортеці. Найбільшою факторією стало місто **Кафа** (сучасна Феодосія).

Тим часом монголи й підкорені ними племена по-ловців, що змішалися з місцевим населенням, утворили **кримськотатарський етнос**. Із кінця XIII ст. в Криму все більшого поширення набула релігія **іслам**, хоча тривалий час більшість населення сповідувала християнство.

Початок XV ст. був важким часом міжусобних війн у Золотій Орді, що призвело до її розпаду. Місцева впли-вова знать на чолі із **Хаджі-Гераям** скористалася нагодою для утворення в Криму незалежної держави. Цьому спри-яли литовські князі. У **1449 р.** постало **Кримське ханство**.

2. Устрій Кримського ханства та життя кримських татар. На чолі Кримського ханства стояв **хан**. Він правив за допомогою беїв (князів), які очолювали роди, та **тем-ників** (воєначальників), що керували військом. Влада хана обмежувалася діяльністю **курултаю** (з'їзд впливових родів у державі, які також входили до державної ради) та **ди-вану**, де вирішувалися найважливіші справи в державі.

Крим у XII—XV ст.

Крим у XV—XVI ст.

Ще однією вагомою силою в суспільстві були **мурзи** — найвпливовіші члени інших родів. Панівною релігією був **іслам**, а мусульманське духовенство очолював муфтії, який також чинив суд згідно із законами ісламу.

У 1475 р. турецький султан Мехмед II розпочав загарбницькі походи на Кримський півострів. Він здобув головні торгові міста генуезців, а князівство Феодоро знищив.

Хан Менглі-Герай у 1578 р. визнав зверхність Османської імперії. Із того часу кримські хани були змушені брати участь у військових походах турецького султана. Проте деякі хани намагалися проводити самостійну політику. Це зумовило складні відносини кримських татар із сусідніми державами й народами, зокрема українцями. У 1783 р. Кримське ханство було підкорене Російською імперією.

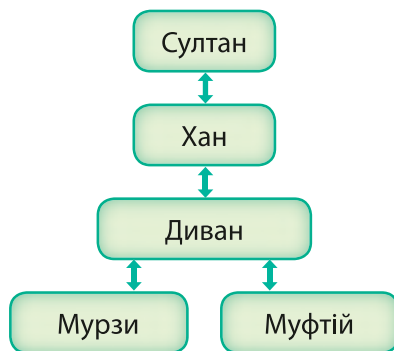
Територія Кримського ханства була досить великою. Крім півострова Крим, до його складу увійшли землі від гирла Дніпра аж до гирла Дону та від річки Кубань до Грузії. Столицею ханства спочатку було місто **Кирк-Ор**, а з 1532 р. — **Бахчисарай**. Владі хана, крім кримських татар, підкорялися також ногайські та едісанські орди, які часто конфліктували з ханом.

У господарській діяльності півострова провідна роль належала скотарству. Землеробство було добре розвинене лише в гірській частині Криму. Тут вирощували злакові та городні культури, були поширені садівництво та виноградарство. Важливим промислом був видобуток солі. Розвивалися ремесла, серед яких найпоширенішими були ковальство, зброярство, ткацтво, гончарство, а також ювелірна справа.

Кримські татари були особисто вільними, однак сплачували податки мурзам. Тут також проживало залежне християнське населення, яке колись було захоплене в полон. Вони мали обробляти ці землі й сплачувати податки.

? Розгляньте картосхеми. Визначте, які зміни відбулися в зазначені періоди.

СИСТЕМА УПРАВЛІННЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА

? Розгляньте схему. Спираючись на текст підручника, укажіть роль, яку виконували в управлінні державою ці елементи влади.

Татарський бей.

Коран на спеціальній підставці для читання.

Іслам — одна з найпоширеніших світових релігій, що сформувалася в VII ст. в Аравії. Прибічників ісламу називають мусульманами. Засновником ісламу є пророк **Мухаммед (Магомет)** (570—632). Він стверджував, що його відвідав ангел Гавриїл, який нібито відкрив йому слова Бога (мусульмани називають свого Бога Аллах). Із цих одкровень склали **Коран** — священну книгу всіх мусульман. Іслам навчає, що Коран є найвищим авторитетом та останнім одкровенням Аллаха. Слово «мусульманин» означає «той, хто підкоряється Аллаху». Життя мусульман засноване на п'яти основних принципах:

1. Свідчення віри: не існує іншого Бога, крім Аллаха, і Мухаммед — його пророк.
2. Молитва: щодня потрібно здійснювати п'ять молитов.
3. Подаяння: треба подавати нужденним, оскільки все приходить від Аллаха.
4. Піст: окрім звичайного посту, усі мусульмани мають поститися під час Рамадану (9-й місяць ісламського календаря).
5. Хадж: хоча б раз у житті слід здійснити паломництво в Мекку (протягом 12-го місяця ісламського календаря).

Хоча Коран є головною священною книгою, другим джерелом релігійної освіти мусульман вважають Сунну. Вона була написана послідовниками Мухаммеда. У ній зібрані відомості про те, що він говорив, робив і чого навчав.

Проте не всі мусульмани визнають цю книгу. Тому їх поділяють на сунітів і шиїтів.

Місце для молитви й богослужіння, молитовний дім у мусульман називається **мечеть**. Поряд зазвичай зводять високі башти — **мінарети**, що закликають до молитви.

Через постійну участь у військових діях та промислах серед татар була поширена військова справа. Вони здійснювали спустошливі грабіжницькі напади на сусідні землі, забираючи населення та військовополонених у **ясир** (полон), а потім продавали їх на невольницьких ринках в Османській імперії. За 200 років у ясир потрапило понад 5 мільйонів осіб.

Продаж невольників у Кафі.

Мандрівник, письменник і політичний діяч Османської імперії Евлія Челебі про відвідування Криму

Бахчисарай — це швидким кроком воіна 8 тисяч кроків... Місто лежить по обидва боки долини, що простягнулася зі сходу на захід... Води річки, яка тече через середину міста, для різних цілей вживають... Вона приводить у рух численні млини... Великий палац налічує 4,5 тисячі приміщень, він вкритий черепицею, із кам'яними стінами, із мінаретами високими, мов кипариси, схожий на фортецю. Чудовий палац цей — мов рай... Із чотирьох його боків — райські сади... У цьому райському саду були посаджені привезені з Анатолії (Центральна Туреччина) цибулини спіканарда, саджанці гвоздик із Трапезунда (місто на чорноморському узбережжі Туреччини), нарциси зі Стамбула, кулясті тюльпани «Монд Челебі», нідерландські тюльпани «Челебі Ходжа», різноманітні види анемонів, гіацинти, а також сотні тисяч інших квітів, у дар надісланих. Той, хто заходить у цей сад, одразу зрозуміє, що опинився в одному з райських куточків. Навесні розпускаються тут квіти всіх дерев фруктових: сливи, яблуні, груші, черешні, вишні та інших. Від їх пахоців паморочиться в голові.

- ?**
- 1) Що можна дізнатися про Бахчисарай з опису Е. Челебі?
  - 2) Про які господарські заняття згадується в документі?
  - 3) Спираючись на опис та ілюстрацію, складіть розповідь про Ханський палац.

До нашого часу в Криму збереглося чимало пам'яток часів існування Кримського ханства. Найбільшою пам'яткою кримськотатарського народу, що збереглася, є **Ханський палац у Бахчисарайі**. Він складається з комплексу споруд, які становлять єдиний архітектурний ансамбль.

У травні 1944 р. кримські татари пережили **геноцид**. За наказом радянського диктатора Й. Сталіна їх було виселено з Криму. До кінця існування СРСР тим, хто вижив, було заборонено повертатися на батьківщину. Лише за часів розпаду СРСР і незалежності України кримські татари отримали змогу знову жити на рідних землях.

Ханський палац.

Запитання та завдання

1. Коли і як було утворене Кримське ханство?
2. Як виник кримськотатарський етнос?
3. Укажіть хронологічні межі існування Кримського ханства.
4. Коли Кримське ханство потрапило під владу Османської імперії?
5. Яке місто було столицею ханства?
6. Які види господарювання були характерні для кримських татар?
7. Що таке ясир?
8. Коли кримськотатарський народ пережив геноцид?

Геноцид — термін, який позначає цілеспрямовані дії з метою повного або часткового знищення окремих груп населення або цілих народів через національні, етнічні, расові або релігійні причини.

§ 12. Козацька Україна

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про козацьку добу в історії України
- про козаків та їхніх ватажків, Національно-визвольну війну українського народу
- якою є роль лідера в історії

Слово «**козак**» має тюркське походження й означає «вільна людина», «воїн-найманець», «шукач пригод» тощо. **Козацтво** — вільна військово-промислова спільнота у східноєвропейських степах. У другій половині XVI — XVII ст. — це стан суспільства у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій. Після утворення Української козацької держави в середині XVII — XVIII ст. козацтво стало привілейованим станом суспільства.

1. Початок козацької доби. Після загибелі Королівства Руського українські землі остаточно потрапили під владу сусідніх держав: Польського королівства, Великого князівства Литовського, Великого князівства Московського, Молдавського князівства. Територія Криму та причорноморські степи входили до складу Кримського ханства.

Український народ мав вирішити складне завдання: не розчинитися і не зникнути серед сусідів. У цій ситуації доводилося покладатися лише на себе. Об'єднували розділений народ спільна віра — православ'я і пам'ять про історичне минуле. Боротьбу очолило козацтво, яке змогло об'єднати різні прошарки українського суспільства.

Період кінця XV — XVIII ст. історики називають **козацькою добою** в історії України. Хоча козаки були не найчисленнішою частиною українського суспільства, вони суттєво вплинули на історію українських земель. Події козацької доби відображені в багатьох історичних пам'ятках. Із деякими з них ми ознайомимося.

Козацтво як окремий стан суспільства формувалося тривалий час. Спочатку козакування було способом життя. Ще здавна мешканці лісостепу йшли на південь, у багаті на природні ресурси степи. Там влітку вони полювали (заготовлювали м'ясо й хутро) та рибалили, а взимку поверталися додому. У ті часи степ був небезпечним місцем, тому ухидники збиралися разом у ватаги. Ці люди були вільними й нікому не підкорювалися. Вони володіли зброєю, щоб захистити себе в разі небезпеки, а жили з того, що змогли заготувати в степу й продати. Пізніше, у XV ст., таких вільних людей почали називати **козаками** або черкесами (черкасами). Цю назву було запозичено в таких самих ватаг кочівників, які не бажали коритися жодній владі. Із середини XVI ст. козаки почали зводити в степу укріплені поселення — **січі**. Так вони, просуваючись до узбережжя Чорного моря, освоїли значні степові простори. У **1556 р.** під керівництвом князя **Дмитра Вишневецького** (козаки дали йому прізвисько Байда) було створено єдиний центр козаків. Місце для Січі було підібрано так, щоб вороги не могли її зруйнувати. Перша відома Січ розміщувалася на острові

Запорозька Січ. Малюнок за реконструкцією.

Дмитро Вишневецький (Байда).

Хортиця посеред Дніпра, нижче від його порогів. Її стали називати **Запорозькою**. Звісно, ця Січ не збереглася до наших днів. Проте історики змогли відтворити її вигляд.

У боротьбі за степ козаки мали сутички з кочівниками — ногайськими і кримськими татарами. Кочівники зі степу часто вчиняли напади на села, забирали людей у полон (ясир), щоб потім продати їх у Криму як рабів для Османської імперії. Ця імперія була могутньою державою, що розташовувалася на території сучасної Туреччини, Балканського півострова, узбережжя Чорного моря, Близького Сходу та Північної Африки. Для того щоб захиститися від цих нападів і звільнити тих, хто потрапив у рабство, козаки організовували походи у володіння османів. На початку XVII ст. козаки зміцніли й стали основною перешкодою для набігів на українські землі.

2. «Доба героїчних походів». П. Конашевич-Сагайдачний. Перші три десятиліття XVII ст. отримали назву «доба героїчних (морських) походів» українського козацтва. Завдяки цим походам слава про козаків почала ширитися всією Європою. Здобуті в походах перемоги засвідчили, що козаки були неперевершеними майстрами морських боїв. Найбільш успішні походи козаки здійснили під керівництвом **гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного**. Гетьманом козаки називали свого виборного полководця. На своїх невеликих кораблях, що називалися **чайками**, вони здійснювали блискучі морські походи на османські фортеці та флот. Одним із найбільших був похід 1615 р., коли 80 чайок і 4 тисячі козаків під проводом П. Сагайдачного атакували османську столицю Стамбул. У 1616 р.

Чайка — човен запорозьких козаків. Ці невеликі кораблі мали два керма (кормове й носове), рухалися як на веслах, так і за допомогою вітрила. У чайках могли розміститися 50—70 козаків, озброєних рушницями й шаблями, та невеликі гармати.

Пам'ятник П. Конашевичу-Сагайдачному в Києві.

Гравюри: узяття козаками міста Кафа (тепер Феодосія) (1), зображення гетьмана П. Сагайдачного (2).

П. Сагайдачний із флотилією у 150 чайок та 7 тисячами козаків здобув і спалив **Кафу** (головний невільницький ринок регіону) та визволив захоплених бранців.

Також козаки уславилися в битвах на суходолі. Так, козаки під командуванням П. Сагайдачного під час чергової війни між Річчю Посполитою та Московською державою в **1618 р.** здійснили похід на **Москву** й захопили її. Після цього Московська держава тривалий час змушена була стримувати свої загарбницькі прагнення. У **1659 р.** під час **битви під Конотопом** московські війська, намагаючись підкорити Українську козацьку державу, були розгромлені козаками під командуванням гетьмана Івана Виговського у відкритому бою.

Військове мистецтво козаків

Здобувати блискучі перемоги над противником на суходолі й морі козакам допомагало розроблене ними своєрідне військове мистецтво.

Основу козацького війська становила піхота. Вона була озброєна ручною вогнепальною зброєю. Для збільшення швидкострільності в бою козаки шикувалися кількома шеренгами.

Вояки першої шеренги вели вогонь, а задні шеренги заряджали й передавали зброю наперед. Значну увагу приділяли артилерії, вогонь якої в бою підтримувала піхота. Перевагу віддавали легким гарматам, що вирізнялися маневровістю.

Козаки розробили власну організацію ведення бою. Піхота зазвичай застосовувала такий спосіб ведення бою, як **галас**. Козаки йшли до бою в довільному порядку, змішувалися з ворогом, після чого кожен воїн мав можливість продемонструвати в бою свою хоробрість і військову майстерність.

Значного поширення набув ще один спосіб ведення бою — **табір**. Козацьке військо пересувалося похідним строем у вигляді рухомої фортеці з кількох рядів возів, скріплених між собою ланцюгами, і одночасно відбивало атаки ворога. До бою козацька піхота час від часу виходила з табору назовні, а потім поверталася під захист пересувних укріплень.

У козацькому війську існували розвідка й вартова служба.

? Розгляньте малюнок. Як ви вважаєте, чому флагманський корабель українського флоту отримав назву «Гетьман Сагайдачний»?

Козаки також відіграли провідну роль у **Хотинській битві 1621 р.** Вони стали нездоланною силою для османської армії. Османи намагалися підкорити володіння Речі Посполитої, до складу яких входили українські землі. Ця битва розвіяла міф про непереможність османської армії, а також унеможливила подальше загарбання європейських країн Османською імперією. Також козаки ставали на захист православної церкви, яка почала зазнавати утисків у Речі Посполитій.

Чимало правителів Європи прагнули залучити на службу козаків. Одними з перших, кому це вдалося, були польські королі. Козаки, яких записували в окремий список — **реєстр**, становили окреме військо на чолі з обраним ними гетьманом. Реєстрові козаки отримували платню й спорядження від короля, земельні володіння, їх також звільняли від сплати податків.

3. Утворення Козацької держави. Б. Хмельницький.

Щороку до козаків приєднувалося все більше людей, які прагнули захистити свою землю та здобути слави у військових походах. Проте польська влада не визнавала козаками всіх, хто так себе називав. Вона вважала, що вони — селяни, які мусять не воювати, а працювати на пана. Козаки ж прагнули бути самостійними і були готові захищати свої права зі зброєю в руках. Крім того, вони все більше усвідомлювали себе тією силою, яка має захистити народ і церкву. Зрештою в **січні 1648 р.** під проводом **Богдана Хмельницького**, якого козаки обрали гетьманом, розпочалася **Національно-визвольна війна українського народу**.

Із листа коронного гетьмана Миколи Потоцького до короля Владислава IV про ситуацію в Україні в березні 1648 р.

Згубне полум'я так розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, у якому б не лунали заклики до сваволі й де б не чинилися замаху на життя й майно своїх панів... Козацькі старшини бажають також самостійно володарювати в Україні, укладати угоди з іноземцями й сторонніми господарями та робити все, чого вони забажають. Спочатку піднялося 500 бунтівників — сама по собі це жалюгідна сила, але проти них слід рушити цілу армію, бо ті 500 підняли бунт у змові зі всіма козацькими полками і зі всією Україною. За короткий час кількість повстанців збільшилася до 3 тисяч, але боронь Боже, щоб він [Хмельницький] пішов із ними в Україну. Тоді ці 3 тисячі швидко зросли б до 100 тисяч, і нам вистачило б діла з ними.

? Які факти, наведені автором документа, свідчать про активну підтримку Б. Хмельницького в Україні?

Зовнішній вигляд реєстрових козаків.

Пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві.

Б. Хмельницького небезпідставно вважають однією з найвизначніших постатей української історії. Він став загальнонаціональним лідером, який зміг підняти народ на боротьбу за незалежність і створити Українську козацьку державу — Військо Запорозьке. У роки війни Б. Хмельницький показав себе блискучим полководцем, сформував одну з найкращих армій у тогочасній Європі.

Текст для читання

Національно-визвольна війна середини XVII ст. стала для козаків показовою. Вони перемагали ворога в багатьох битвах, демонстрували військову майстерність, особисту хоробрість і таланти своїх полководців. Насамперед це стосувалося гетьмана Б. Хмельницького, під керівництвом якого повстанці здобули більшість перемог. Однак гетьман діяв не сам. Він завжди спирався на своїх соратників. Серед них уславилися Іван Богун, Кіндрат Бурляй, Максим Кривоніс, Антон Жданович та інші.

Навесні 1648 р. Б. Хмельницький здобув дві перші блискучі перемоги над польським військом у битвах на **Жовтих Водах** та під **Корсунем**. Саме під Корсунем він розбив основні сили польської армії. Дізнавшись про наближення козаків, поляки вирішили під прикриттям табору відступити з-під Корсуня до Богуслава. На їхньому шляху в урочищі Горохова Діброва козаки на чолі з М. Кривоносом улаштували засідку. Вранці, коли польський табір, оточений возами у вісім рядів, рухався Богуславським шляхом, він натрапив на завали з дерев та викопані рови. Козаки атакували табір і прорвали оборону в трьох місцях. Чотиригодинний запеклий бій завершився поразкою поляків.

Наступну велику перемогу повстанці здобули у **вересні 1648 р.** неподалік містечка **Пилявці**, що поблизу Старокостянтинова. Союзниками Б. Хмельницького в цій, як і у двох попередніх битвах, були кримські татари. У цій переможній битві козаки захопили десятки тисяч возів із майном, 92 гармати й навіть загублену під час втечі булаву польського командувача. Перемога під Пилявцями відкрила шлях для звільнення західноукраїнських земель від польського панування.

Приголомшливою для польської влади стала й швидка перемога козаків у битві в районі села **Батіг**, що поблизу Ладжижина, **навесні 1652 р.** У ній військо Б. Хмельницького вщент знищило польську армію. У дводенному бою загинули 10 тисяч польських вояків та їхній командувач гетьман М. Калиновський.

Ці та інші перемоги, які здобули козаки під час Національно-визвольної війни, засвідчили, що сучасники небезпідставно вважали їх одними з найкращих воїнів у тогочасній Європі.

Знайдіть і покажіть на карті в атласі битви, описані в тексті.

Під його керівництвом на визволеній від польсько-шляхетського панування території утворилася Українська козацька держава — **Військо Запорозьке**. Столицею держави стало місто Чигирин, де розташовувалася резиденція гетьмана.

Бій під Корсунем. 1648 р.

Церква Св. Іллі в Суботіві (побудована в 1653 р.). У цьому селі був розташований маєток Б. Хмельницького, тут він і наказав себе поховати. Тому церкву вважають усипальницею гетьмана.

Б. Хмельницький здобув незалежність і розбудував Козацьку державу. Однак його нащадки не змогли зберегти її цілісність. Після смерті Б. Хмельницького розпочалася боротьба за владу в новій державі. Цим негайно скористалися сусіди (Річ Посполита, Московська держава, Османська імперія), яким вдалося розділити її і підкорити своїй владі. Не раз окремі гетьмани намагалися відновити єдність держави, звільнити її від іноземного панування. Найбільше уславилися в цій боротьбі гетьмани **Петро Дорошенко** та **Іван Мазепа**. Проте їхні спроби були невдалими. Козацька держава згасала. Військову майстерність козаків використовували на славу Російської імперії. У **1764 р.** російська імператриця Катерина II скасувала владу гетьмана, а в **1775 р.** знищила Запорозьку Січ.

Запитання та завдання

1. Хто такі козаки?
2. У якій частині українських земель сформувалося козацтво?
3. Кого вважають засновником Запорозької Січі?
4. Із якою метою козаки здійснювали морські походи?
5. Які козацькі гетьмани здобули славу визначних полководців?
6. Коли почалася Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої?
7. За допомогою «шкали часу» визначте час існування Української козацької держави, Запорозької Січі.
8. У яких історичних пам'ятках збережено пам'ять про козацькі часи України?
9. **Обговоріть у групах.** Якою є роль козацтва в історії України?

З ім'ям гетьмана **Пилипа Орлика** пов'язана подія світового значення. У **1710 р.** він уклав документ «Пакти й конституції прав і вольностей Війська Запорозького», який став першою конституцією у світі. У ньому закріплювалися устрій козацької держави, права та обов'язки козаків.

§ 13. Українські землі під владою двох імперій. Українське національне відродження

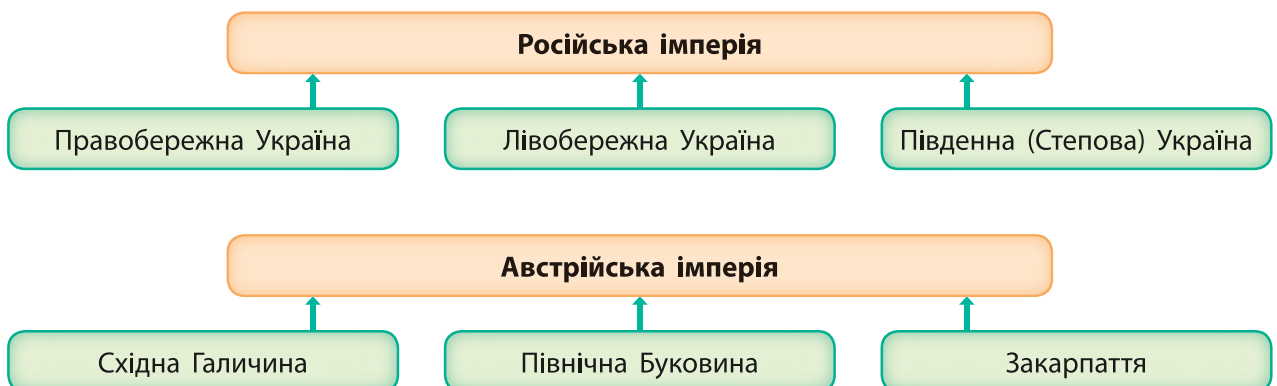
ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яким було життя українців під владою двох імперій
- про причини національного відродження
- як українці боролися проти імперської влади
- яку роль відіграли Т. Шевченко та інші діячі в національно-визвольній боротьбі XIX — початку XX ст.

1. Початок українського національного відродження.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. українські землі були розділені між двома імперіями — Російською та Австрійською (згодом вона почала називатися Австро-Угорською). Австрійський уряд визнавав українців (руси́нів) як окремий народ, не забороняв користуватися рідною мовою, дотримуватися власних звичаїв і традицій. Проте українці, переважна частина яких були селянами, потерпали від свавілля панів, чиновників, лихварів тощо. У Російській імперії українців визнавали за «малоросів» — частину російського народу. Верхівку українського суспільства імперська влада намагалася підкупити привілеями та титулами, великими земельними маєтками. Натомість вони мали зректися свого народу, своїх традицій і навіть змінити прізвища (наприклад, Розум — Розумовський, Коваль — Ковальов тощо). Селяни і рядові козаки потрапили до **кріпацтва**. Вони були позбавлені особистої свободи та перетворені на власність панів, із якою останні могли робити будь-що (примушувати тяжко працювати, бити, продавати, міняти тощо).

Політика двох імперій призвела до того, що більшість українців не вміли ані читати, ані писати й були пригноблені підневільною працею. Однак простий народ залишався носієм, охоронцем української мови та звичаїв. Люди не забували героїв минулого, оспівували їх у народних творах.

Багато заможних освічених українців пам'ятали про своє походження. Серед письменників, учителів, лікарів, священиків було чимало людей, небайдужих до долі народу. Вони вважали, що відродити Україну до самостійного життя можна, лише вивчивши власне минуле, традиції, мову, просвітивши народ.

У цей час в Україні з'явилися діячі, що обрали тривалий і складний шлях **національного відродження**. Вони збирали народні пісні, перекази, казки, робили спроби писати «простою» народною мовою, складали «Букварі» та «Граматики», створювали оповідання, п'єси, статті. Така діяльність була сильнішою за зброю, бо вона зберігала душу народу, зміцнювала його самосвідомість і віру у визволення.

Першим українським письменником, який у своїй творчості звернувся до живої народної української мови, був **Іван Котляревський**. Його поема «Енеїда», що вийшла друком у 1798 р., стала вагомим запереченням тим, хто вважав українську мову не придатною для літературних творів. І. Котляревський став автором і перших українських п'єс, зокрема «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», героями яких були прості люди зі своїми радощами, переживаннями, горем.

Символом доби пробудження українського народу став **Тарас Шевченко** (1814—1861). Цей геніальний поет і талановитий художник відіграв важливу роль у становленні національної свідомості українців.

Життєвий шлях Т. Шевченка уособлював долю його народу. Він на собі відчув ярмо кріпацтва, тож дуже добре розумів почуття простих людей. Перше видання його збірки поезій «Кобзар» з'явилося в 1840 р. Цією збіркою Т. Шевченко зробив важливий внесок у формування літературної української мови, яка стала об'єднавчим елементом для всього українства.

У той самий час українці, що жили в межах Австрійської імперії, також взяли за справу збереження й відновлення рідної мови. Це були переважно священики української греко-католицької церкви. Саме вони створили ту основу, на якій почало формуватися нове покоління, що прагнуло служити своєму народу. Найвидатнішими його представниками були **Маркіян Шашкевич**, **Іван Вагилевич** та **Яків Головацький**. За любов до рідного народу їх прозвали «Руською трійцею» (тобто українською, адже українці тут довго називали себе русинами), або **галицькими будителями**. Під час мандрівок містами й селами вони записали чимало народних пісень, легенд і переказів. Доповнивши їх власними віршами, у 1837 р. вони видали окрему збірку (альманах) «Русалка Дністрова».

Іван Котляревський.

«Енеїда» І. Котляревського. Титульна сторінка видання 1798 р.

«Русалка Дністрова» — перша на західноукраїнських землях книга, яка була написана народною мовою. Титульна сторінка видання 1837 р.

Перший пам'ятник Т. Шевченку в Ромнах (Сумська область). 27 жовтня 1918 р.

Революція — докорінна зміна чого-небудь; тут: докорінна зміна життя народу, державного устрою.

Засідання Кирило-Мефодіївського братства.

? Розгляньте малюнок. Що обговорювали, про що сперечалися члени Кирило-Мефодіївського товариства?

Тарас Шевченко.
Автопортрет.

«Кобзар» Т. Шевченка.
Перше видання 1840 р.

Тарас Шевченко народився 9 березня 1814 р. у селі Моринці на Черкащині в селянській сім'ї. Ще змалку він відчув на собі труднощі кріпацького життя. Хлопець, прислугуюючи панові, опинився разом із ним у Санкт-Петербурзі. Талановитого юнака випадково помітив відомий на той час художник Іван Сошенко, який разом з іншими видатними митцями того часу викупив Т. Шевченка з кріпацької неволі. Незабаром молодий Тарас став слухачем Петербурзької академії мистецтв, яку успішно закінчив. Проте найбільше Т. Шевченко уславився як поет. Він долучився до гурту українських діячів, які розмірковували над тим, як визволити українські землі з кріпацтва та царського ярма. У своїх поезіях він не лише відобразив картини народного страждання, а й закликав до боротьби. У 1847 р. через вільнодумні твори та участь у Кирило-Мефодіївському братстві Т. Шевченка заарештували. На його вироку цар особисто дописав рішення: «Суворо заборонити писати й малювати». Десять років провів Тарас у засланні. Увесь цей час великий поет служив солдатом у царській армії. Роки солдатчини підірвали його здоров'я. 10 березня 1861 р. він помер. Згідно з його поетичним «Заповітом», тіло Т. Шевченка перепоховали у «Україні милій», на високій дніпровській кручі в Каневі (Черкаська область).

Із року в рік ідея відродження все більше захоплювала українську молодь, яка почала гуртуватися до спільної боротьби. Так, у 1846 р. постало таємне **братство**, яке було названо на честь проповідників християнства й писемності серед слов'янських народів, братів Кирила й Мефодія.

Кирило-Мефодіївське братство налічувало 12 членів, із-поміж яких були: полтавський учитель В. Білозерський, державний службовець П. Гулак, історик М. Косто-

маров, письменник П. Куліш, етнограф О. Маркович та інші. Братчики добре розуміли почуття й потреби простого народу, бо самі були вихідцями з нього та ґрунтовно знали історію України. Вони намагалися виробити ідею і програму боротьби українського народу за свою державу. Їхні погляди знайшли відображення в «Книзі буття українського народу» і «Статуті слов'янського братства Св. Кирила і Мефодія». Головними засобами для досягнення своєї мети братчики вважали поширення освіти серед народу. Проте діяльність братства, яка тривала протягом 1847 р., було викрито владою, а його членів засуджено на різні строки ув'язнення.

Тим часом у 1848—1849 рр. у Європі відбувалася **революція**, яку назвали «весна народів». Європейські народи майже одночасно мовби «прокинулися», щоб позбутися влади імператорів, королів, панів, здобути свободу, мати краще життя, брати участь в управлінні державою та розбудувати власні країни. Правителі європейських держав пішли на значні поступки народу. Так, були схвалені конституції; почали скликати парламенти, до яких обирали представників усіх верств суспільства; було скасовано панщину для селян тощо.

У цій революції взяли участь й українці, що жили в Австрійській імперії. У 1848 р. у Львові було засновано **Головну Руську Раду (ГРР)** — організацію, яка мала б представляти і захищати інтереси українців краю. Завдяки діяльності ГРР у Львові було засновано Український дім із музеєм та бібліотекою, створено культурно-освітні організації, які мали опікуватися просвітою народу, почалося видання першої україномовної газети «**Зоря галицька**». ГРР вимагала від влади, щоб українські землі в імперії — Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття — були об'єднані в одне ціле, щоб позбутися влади польських, угорських і румунських панів.

У роки революції українці вперше взяли участь у виборах до парламенту Австрійської імперії. Обрані українські депутати, які переважно були селянами, у парламенті вимагали прийняття справедливих законів про розподіл землі та покращення життя селянства.

Утім революція зазнала поразки. Королі та імператори відновили владу над народами, але частину завойованого в боротьбі було збережено. Зокрема, українські селяни позбулися панщини й отримали у приватну власність ділянки землі. Проте головне, що вони усвідомили свою національну єдність і набули досвід боротьби за свої права.

2. Зміцнення українського руху. У 1861 р. за указом царя в Російській імперії було скасовано кріпацтво. Селяни здобули омріяну волю, але не землю, за яку вони мали сплатити великий викуп. Крім того, цар провів ще цілу низку реформ (змін),

Микола Костомаров.

Василь Білозерський.

Опанас Маркович.

Громади — культурно-освітні, політичні гуртки, що об'єднували українських діячів у другій половині XIX ст.
Партія — група людей, об'єднаних спільною метою в боротьбі за владу.

В. Антонович, одягнений в національний український одяг.

які мали б сприяти подоланню відсталості Російської імперії. Підготовка й проведення реформ відбувалися в атмосфері сподівань на краще життя. Представники української **інтелігенції** для об'єднання своїх сил почали створювати **громади**. Перша громада була заснована в **1859 р.** у Санкт-Петербурзі, столиці Російської імперії, колишніми дячами Кирило-Мефодіївського братства. Вони, не маючи змоги працювати на батьківщині, прагнули хоч чимось допомогти українському руху. Громадівці заснували журнал **«Основа»**, який висвітлював життя українців в імперії, писали підручники для народу, здійснювали наукову діяльність. Під їхнім впливом подібні організації виникли і в Україні. Лідером і керівником громадівського руху став історик **Володимир Антонович (1834—1908)**.

Така діяльність занепокоїла царську владу. У **1863 р.** було видано таємне розпорядження (циркуляр), яке забороняло вживати українську мову. У циркулярі зазначалося, що української мови «не було, немає і бути не може». Незважаючи на всі заборони, громадівці використовували будь-які можливості, щоб, навіть користуючись російською мовою, продовжити досліджувати минуле України й тим самим зберігати право українців на власну державу. Завдяки їхній діяльності з'явилося нове покоління українських діячів, яке вже більш рішуче висловлювало свої погляди. Серед них виділялися **Михайло Драгоманов, Петро Чубинський, Борис Грінченко**. Саме вони визначили мету боротьби українців. П. Чубинський написав вірш **«Ще не вмерла Україна»**, який згодом став національним гімном нашої держави. Активність українських діячів було припинено в **1876 р.** Саме цього року російський цар видав Емський указ, який накладав нові заборони на використання української мови. Однак жодні заборони й переслідування вже не могли зупинити розвиток української нації.

На західноукраїнських землях з'явилися політичні, культурні, освітні, наукові, господарські, спортивні організації, школи, які разом творили українське національне життя. Товариство **«Просвіта»** було створене в **1868 р.** Воно опікувалося просвітою народу, заснувало школи, бібліотеки, хати-читальні, видавало дешеві книжки. **Наукове товариство імені Т. Шевченка (НТШ)**, засноване в **1892 р.**, стало справжньою українською академією наук. У **1890 р.** постала перша українська політична партія — **Русько-українська радикальна партія (РУРП)**, яка згодом заявила про початок боротьби за незалежність України. Одним із її засновників був видатний діяч українського руху, письменник, науковець **Іван Франко (1856—1916)**.

Усе це перетворювало Галичину, як говорили в той час, на «Український П'ємонт». (П'ємонт — одна з італійських держав, яка в 1850—1860-ті рр. стала центром об'єднання Італії.)

На початку ХХ ст. українські політичні партії з'явилися в Наддніпрянській Україні. Український рух почав ширитися і в Російській імперії. У 1905—1907 рр. Російська імперія була розбурхана революцією, народ не бажав миритися з безправ'ям і злиденним життям. Українці взяли в ній активну участь. Хоча революція і була придушена царизмом, вона спонукала владу до певних змін. Так, було скасовано Емський указ царя, селяни перестали сплачувати викупні платежі, було створено парламент — Державну думу. Крім того, населення набуло досвіду участі в політичному житті, почалися реформи на селі. Проте суть царської влади не змінилася. У 1914 р. російський уряд навіть заборонив святкувати 100-річчя від дня народження Т. Шевченка.

Підсумком національного відродження стало усвідомлення українцями того, що необхідно відроджувати власну державу.

Іван Франко.

Запитання та завдання

1. До складу яких імперій входили українські землі в ХІХ ст.?
2. Яким було ставлення влади імперій до українців?
3. Що таке національне відродження?
4. Чим уславився І. Котляревський? Які літературні твори започаткували українське національне відродження в Наддніпрянщині та на західноукраїнських землях?
5. Хто був у складі гуртка «Руська трійця»? Якою була мета його діяльності?
6. Коли діяло Кирило-Мефодіївське братство?
7. Які ідеї висловлювали члени братства?
8. Хто такий Тарас Шевченко? Якою була його роль в історії України?
9. **Обговоріть у групах.** Чому боротьбу проти імперської влади українські діячі розпочали з розвитку мови, науки, просвіти народу?
10. Хто очолював громадівський рух?
11. Які заборони накладав на українську мову Емський указ? Чому царська влада вдалася до таких суворих заборон?
12. Коли й ким було засновано першу українську політичну партію?
13. Де умови для розвитку українського руху були більш сприятливими — на західноукраїнських землях чи в Наддніпрянщині? Свою відповідь підтвердьте фактами.

Іван Франко народився в родині коваля в селі Нагуєвичі на Львівщині. Здобув добру освіту. Ще під час навчання в гімназії І. Франко почав писати вірші. Зі студентських років він став на шлях революційної боротьби. Уже у 20 років І. Франко був одним із найпопулярніших письменників Західної України. Його активна діяльність призвела до конфлікту з владою. Тричі письменник побував за ґратами. Найбільшої слави І. Франко зажив як поет. Проте його спадщина налічує і сотні прозових творів. Крім того, І. Франко був активним діячем Наукового товариства імені Т. Шевченка, написав десятки наукових праць.

§ 14. Українська революція і боротьба за збереження державності (1917—1921 рр.)

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- якими були причини Української революції
- як відбувалися основні події боротьби за владу в Україні в 1917—1921 рр.
- про причини поразки боротьби українців за свою державність

1. Початок Української революції. 1 серпня 1914 р. в Європі розпочалася війна, яку в той час назвали «Великою». Згодом їй дали назву **Перша світова війна** (1914—1918 рр.). Вона спалахнула між двома ворогуючими угрупованнями європейських держав: Антантою і Троїстим союзом. Учасницями Антанти були Англія, Франція, Росія. До Троїстого союзу належали Німеччина, Австро-Угорщина та Італія. Кожне угруповання мало загарбницькі цілі. На українські землі претендували Росія, Австро-Угорщина, Німеччина та Румунія.

Після початку війни українські землі перетворилися на театр воєнних дій, що велися між російською армією та військами Австро-Угорщини й Німеччини. Бойові дії, що тривали впродовж 1914—1917 рр., принесли українцям жертви, руйнування, страждання й поневірення.

8 березня (23 лютого за старим стилем) **1917 р.** у Петрограді, столиці Російської імперії, вибухнула революція. Народ, доведений війною до відчаю і зубожіння, піднявся на боротьбу проти своїх кривдників. Цар Микола II, не маючи змоги приборкати повстання, **15 (2) березня 1917 р.** зрікся престолу.

Повалення царизму поставило на порядок денний питання про подальшу долю імперії і владу на її території. Суспільство розкололося на прибічників різних, іноді протилежних поглядів. Одна частина російського суспільства відстоювала ідею свободи приватної власності, підприємництва та демократії, тобто тих цінностей, на яких базується європейська цивілізація. Їх підтримував новостворений Тимчасовий уряд. Для того щоб здійснити це, потрібно було переможно завершити Першу світову війну, а потім провести реформи.

Однак ці погляди не поділяла основна маса селянства та робітництва, що згуртувалася навколо створених Рад робітничих і солдатських депутатів. Вони стверджували, що ці заходи є недостатніми, необхідно забезпечити нормальне життя для більшої частини населення. Для цього треба завершити війну, дати селянам землю, допомогти бідним, забезпечити гарантії прав та свобод громадян.

До 1 лютого 1918 р. на території колишньої Російської імперії використовували юліанський календар, у країнах Європи — григоріанський. Станом на 1917 р. різниця між двома календарями становила 13 днів.

Українські січові стрільці (УСС) — єдине українське національне військове формування у складі австро-угорської армії, сформоване з добровольців у роки Першої світової війни. Згодом стало основою для розбудови української армії.

Пам'ятник М. Грушевському в Києві.

Партія більшовиків узагалі закликала до знищення приватної власності та встановлення рівності й справедливості, тобто створення комуністичного суспільства. Протистояння прихильників різних політичних поглядів зумовило гостру боротьбу за владу.

Вихор революції захопив і Україну. Головним питанням для українців у цих умовах була подальша доля українських земель. Для відстоювання своїх прав українцям потрібен був керівний центр. Таким центром стала **Українська Центральна Рада (УЦР)**. Головою УЦР було обрано найавторитетнішого діяча українського руху — історика **Михайла Грушевського**. День обрання керівного складу УЦР — **20 (7) березня 1917 р.** — вважають датою її заснування. Дуже швидко УЦР, яка проголосила своєю метою досягнення автономії України у складі федеративної і демократичної Росії, набула підтримки в населення.

Натхненні народною прихильністю, лідери УЦР розпочали переговори з Тимчасовим урядом Росії. Однак той відповів відмовою. Тоді УЦР зробила рішучий крок. 10 червня 1917 р. вона оприлюднила свій **Перший Уні-**

Демонстрація прихильників створення Української Народної Республіки в Києві в 1917 р. (1). Початок Української революції (2).

Володимир Винниченко.

Пам'ятник Героям Крут
(Чернігівська область).

версал — закон-звернення до народу. У ньому проголошувався намір українців самостійно «порядкувати своїм життям». Незабаром було утворено **Генеральний Секретаріат** — український уряд. Його очолив письменник **Володимир Винниченко**.

У діяльності УЦР настав момент, коли потрібно було показати народу свою здатність керувати й вирішувати практичні проблеми. Проте до цього українські діячі виявилися не готовими. Життєвий рівень населення стрімко знижувався, і, відповідно, люди так само стрімко втрачали довіру до уряду.

Тим часом розбурхана революцією Росія не могла повернутися до звичайного життя. Різні політичні рухи намагалися захопити владу. На початку листопада (наприкінці жовтня) 1917 р. більшовики вчинили заколот проти Тимчасового уряду Росії і повалили його. Вони також намагалися захопити владу в Україні. Однак 22 (7) листопада 1917 р. УЦР видала **Третій Універсал**, який проголошував створення **Української Народної Республіки (УНР)**. Універсал також передбачав широку програму перетворень, що мали змінити життя українців на краще.

2. Боротьба за збереження української державності та її поразка.

Українській державі відразу довелося вести запеклу боротьбу за своє існування. Плани щодо мирних відносин і співробітництва з іншими державами виявилися нездійсненними. Більшовики, що прийшли до влади в Росії, прагнули встановити свою владу в усьому світі. Для цього їм потрібні були ресурси України. У грудні 1917 р. вони проголосили радянську владу в Україні й розпочали війну. Україна виявилася до неї не підготовленою. УЦР мало уваги приділяла створенню армії, а більшовики почали наступати на Київ. Нечисленна українська армія не

А. Килико: Бій під Крутами 1918

Бій під Крутами. Листівка 1918 р.

Карикатура на допомогу Німеччини Україні.

Гетьман Павло Скоропадський.

могла стримати цього удару. Склалася ситуація, за якої захищати столицю було нікому. Тоді національно свідома молодь Києва, переважно студенти та учні шкіл, стали на захист міста. Однак поспіхом організовані та слабо підготовлені підрозділи в нерівному бою, що відбувся під станцією **Крути**, зазнали поразки. Ті, що потрапили в полон, були розстріляні. Самопожертва цих юнаків стала взірцем для наступних поколінь борців за незалежність України.

Війна знищила надії на можливість мирного співіснування України та більшовицької Росії. У ніч на **25 січня 1918 р.** УЦР видала свій **Четвертий Універсал**, який проголошував незалежність України.

Тим часом війна тривала. Більшовицькі війська увійшли до Києва. УЦР розуміла, що власними силами не зможе подолати більшовицьку агресію. Тому вона вирішила звернутися до Німеччини та Австро-Угорщини. Ті погодилися надати допомогу в обмін на українське продовольство й сировину.

Після укладення угоди 500-тисячна армія Німеччини та Австро-Угорщини рушила в Україну. Більшовики не змогли протистояти такій силі й швидко відступили. На українських землях було відновлено владу УЦР. Союзники українців одразу ж показали своє справжнє обличчя. Вигнавши більшовиків, німецькі війська почали поводитися як загарбники. Вони самочинно вилучали в населення продовольство, грабували, відновлювали порядки, що існували за царя.

29 квітня 1918 р. за сприяння німецьких військ у Києві було здійснено переворот. Центральну Раду було розігнано, а очільником України проголошено гетьмана **Павла Скоропадського**, нащадка колишнього гетьмана **І. Скоропадського**.

Текст Четвертого Універсалу.

Симон Петлюра.

Президент ЗУНР
Євген Петрушевич.

Українська галицька армія (УГА) — назва армії Західно-української Народної Республіки, яка вела збройну боротьбу за незалежність України в 1918—1921 рр.

Гетьман мав свободу дій лише у сфері культурно-освітнього життя. За період його правління було відкрито два університети, багато українських шкіл, засновано Українську Академію наук, організовано Національну бібліотеку, архів, галерею мистецтв, історичний музей, театр тощо.

Однак, незважаючи на ці успіхи, у суспільстві наростало невдоволення гетьманським управлінням. Українські діячі не могли пробачити того, що він насильно усунув їх від влади, селянство було невдоволене через повернення поміщиків, а робітники — через обмеження їхніх прав, здобутих під час революції. Утім, поки панували німці, влада гетьмана мала потужну збройну підтримку. Коли Німеччина зазнала поразки в Першій світовій війні, стало зрозумілим, що довго П. Скоропадський владу не втримає. Проти гетьманської влади зріло повстання, яке очолив керівний центр — **Директорія**. У її складі було п'ятеро осіб, серед яких виділялися **Володимир Винниченко** і **Симон Петлюра**.

Поштовхом до рішучих дій повстанців стала грамота гетьмана про відмову від незалежності України й повернення до складу майбутньої небільшовицької Росії. Повсталі завдали поразки військам гетьмана. 14 грудня 1918 р. армія Директорії увійшла до Києва. П. Скоропадський зрікся влади й виїхав за кордон. Було оголошено про відновлення Української Народної Республіки.

Тим часом у жовтні-листопаді 1918 р. відбулися важливі зміни на західноукраїнських землях. Австро-Угорщина зазнала поразки в Першій світовій війні, і народи, які вона об'єднувала, скористалися нагодою стати на шлях самостійного життя. **1 листопада 1918 р.** українські військові частини австрійської армії захопили Львів та більшу частину Східної Галичини. Ця подія отримала назву «**Листопадовий зрив**». На цій території було проголошено **Західно-Українську Народну Республіку (ЗУНР)**, а її президентом обрали **Євгена Петрушевича**. Проте прагнення українців створити власну державу натрапили на протидію. Поляки, які теж відродили свою державу, заявили про свої права на Галичину. Спалахнула україно-польська війна (1918—1919 рр.). Створена Українська галицька армія (УГА) вела завзяту боротьбу за батьківщину. Дві українські держави — УНР і ЗУНР — мали об'єднатися в одну. Це сталося **22 січня 1919 р.** Цього дня на Софійській площі в Києві було проголошено **Акт Злуки**. Цей день увійшов в історію української державності як **День соборності України**.

ЗУНР і УНР об'єднали свої зусилля проти спільних противників. Із півночі й сходу до України знову рушили

Україна в оточенні ворогів. Листівка 1919 р.

Українські війська на площі Ринок у Львові 1 листопада 1918 р.

більшовики. Із півдня наступали війська російських білогвардійців, яких підтримувала Антанта. Вони боролися проти більшовиків і прагнули відродити Російську імперію. Із заходу на українські землі зазіхали Польща, Румунія, Чехословаччина.

Незважаючи на героїчні зусилля, українці не змогли відстояти незалежність своєї держави. Територія України була розділена між радянською Росією, Польщею, Румунією та Чехословаччиною. Більша частина українських земель опинилася під владою більшовиків. Вони утворили залежну від Росії **Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР)**. Протягом 70 років в Україні панував комуністичний режим.

Запитання та завдання

1. Коли розпочалася Перша світова війна? У складі армій яких держав воювали українці?
2. Хто очолював Українську Центральну Раду?
3. Що проголосив Перший Універсал УЦР?
4. Як називався перший український уряд? Хто його очолював?
5. Яку подію відзначають як День соборності?
6. Який існує взаємозв'язок між Першою світовою війною та Українською революцією?
7. Які події спонукали до проголошення незалежності Української Народної Республіки?
8. Чому українці зазнали поразки у визвольних змаганнях?
9. Проти кого довелося вести боротьбу українцям у роки визвольних змагань?
10. **Обговоріть у групах.** Чому новоствореній Українській державі одразу довелося силою відстоювати своє існування?

Меморіал воїнам УГА (Личаківський цвинтар у Львові).

§ 15. Політика більшовиків щодо України. Голодомор 1932—1933 рр.

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яку політику здійснювали більшовики щодо України
- про причини Голодомору — геноциду українського народу

1. Зміцнення влади більшовиків в Україні. На початок 1920-х рр. російські більшовики зуміли здобути перемогу у збройній боротьбі за владу на землях колишньої Російської імперії. Проте ця перемога була здобута ціною розорення країни через тривалі бойові дії та спробу шляхом насилля негайно побудувати комунізм — суспільство загальної рівності й достатку. Однак замість обіцяного нового заможного життя народ отримав злидні й свавілля влади.

Невдоволення населення спричиняло великі й малі повстання. У 1921—1923 рр. посуха призвела до великого голоду. Щоб утриматися при владі, більшовики в 1921 р. пішли на запровадження **нової економічної політики (неп)**. Вона передбачала часткове відновлення приватної власності та дозвіл на торгівлю результатами своєї праці. Особливо позитивно ця політика позначилася на житті українського селянина, який працею міг забезпечити свій добробут. За короткий час із 5 мільйонів селянських господарств 500 тисяч стали заможними. Більша частина, як тоді говорили, стали «середняками», зумівши забезпечити собі пристойне життя і сплачувати державі податок.

Крамниця непмана. 1920-ті рр.

Зміни торкнулися й міста, де завдяки появі приватних підприємців (їх тоді називали **непманами**) вдалося подолати нестачу предметів широкого вжитку і продовольства. Із поверненням достатку й стиранням із пам'яті важких років війни український селянин і житель міста почали більш прихильно ставитися до влади більшовиків, яку раніше сприймали вороже або з підозрою. Крім того, більшовики розуміли, що народ їх вважає за окупантів. Прагнучи укріпити владу і зробити її у сприйнятті людей своєю, вони запровадили заходи щодо **українізації**. Українську мову впроваджували в державних установах, школах, на виробництві, у пресі тощо. Українців призначали до різних органів влади, щоправда, давали не найвищі посади. Крім того, було розпочато заходи щодо подолання неграмотності населення. Створювали умови для розвитку української культури.

Заручившись довірою частини населення, більшовики не полишали надій на здійснення комуністичних перетворень. Першим кроком до цього стало зміцнення влади. У **1922 р.**, щоб остаточно прив'язати Україну та інші держави до радянської Росії, було проголошено створення **Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**. Людям через засоби масової інформації, освіти почали активно нав'язувати комуністичні ідеї. Поступово влада зосередилася в руках однієї особи — **Йосипа Сталіна**. Усі, хто був не згоден із його політикою, ставали «ворогами народу» й підлягали знищенню.

Наприкінці 1920-х рр. Й. Сталін вирішив, що настав час для чергової спроби збудувати комунізм. А для цього слід було модернізувати промисловість і сільське господарство, здійснити **індустріалізацію**. Ці заходи мали бути

Індустріалізація — створення галузей важкої промисловості: металургійної, машинобудівної тощо.

Центральна частина міста Харкова, яке до 1934 р. було столицею УСРР. У центрі — будівля Держпрому, зведена в 1928 р. На той час це була найвища будівля із залізобетону в Європі.

Гребля Дніпровської гідроелектростанції (ДніпроГЕС). Її будівництво було завершено в 1932 р. Вона стала найбільшою в Європі.

Плакат часів Першої п'ятирічки, який закликає до самовідданої праці.

Колгосп — колективне підприємство, де об'єднувалися земля, сільськогосподарський інвентар декількох десятків або сотень селянських господарств для спільної праці.

втілені завдяки реалізації п'ятирічного плану розвитку. За цей час в Україні планувалося збудувати 400 підприємств, електростанцій, серед яких 14 підприємств-гігантів, що мали стати найбільшими в Європі або навіть у світі.

2. Голодомор 1932—1933 рр. Репресії. Спочатку населення, натхненне пропагандою і вірою у світле майбутнє, охоче взялося за справу. Проте невдовзі стало зрозумілим, що для такого грандіозного будівництва необхідні кваліфіковані робітники, інженери, сучасна техніка, гроші. Усього цього бракувало. Тому сталінське керівництво почало ліквідувати приватну власність. Усі підприємства, магазини, дрібні майстерні, заклади харчування переходили у власність держави. Робітників примушували працювати більше, а платили менше. Селяни мали здавати державі вирощений хліб за безцінь. А щоб надалі селянство не могло чинити опір, більшовики на чолі з Й. Сталіним вирішили їх об'єднати в **колгоспи**.

Проте селяни не бажали добровільно йти в ярмо. Вони почали вирізати худобу, щоб не віддавати в колгосп (було знищено 50 % поголів'я), нищити сільськогосподарський інвентар. Особливо активно проти колгоспів виступило українське селянство. По всій Україні спалахували повстання. Серед невдоволених стали популярними гасла про відновлення незалежної України. Сталінське керівництво було налякане тим, що воно може втратити Україну, і вирішило раз і назавжди приборкати українців. Для придушення повстань застосували армію. Заможних селян і тих, хто не бажав йти в колгосп, назвали куркулями й оголосили ворогом, якого треба знищити.

Почалося масове **розкуркулення**: у людей відбирали все майно, а їх самих відправляли на заслання до Сибіру.

Меморіальний комплекс «Биківнянські могили». У Биківнянському лісі розташоване найбільше в Україні місце поховання жертв масових політичних репресій. Тут було розстріляно близько 100 тисяч осіб.

Було розкуркулено понад 1,5 млн осіб. Так селян вдалося насильно об'єднати в колгоспи. Проте колгоспи не змогли виростити необхідну кількість зерна. Обсяги зібраного врожаю скоротилися, а Й. Сталін вимагав усе більше зерна для потреб армії та населення міст, що зростало. До того ж зерно можна було продати за кордон, а на ці кошти купити необхідні для індустріалізації верстати та обладнання. Влада почала застосовувати подвірні обшуки селян, але все одно зібрати необхідну кількість зерна не вдалося. У селах почався голод. У 1932 р. було засіяно лише половину полів, відповідно не було і достатнього врожаю (дві третини від попередніх років).

Проте Й. Сталін на цьому не зупинився та вдався до репресій. 7 серпня 1932 р. уряд СРСР прийняв постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності». Згідно з нею, розкрадання майна колгоспів прирівнювалося до розкрадання державного майна та каралося розстрілом, а за «пом'якшувальних обставин» — позбавленням волі на строк щонайменше десять років. У народі цю постанову називали «законом про п'ять колосків». Крім того, до України було відправлено спеціальних посланців Й. Сталіна, які мали забезпечити вилучення потрібної кількості зерна. Забрали навіть те зерно, яке мали використати для посіву нового врожаю.

Вилучення всіх хлібних запасів призвело до ще більш масового голоду. Проте на українців чекало ще одне випробування. Щоб покарати їх за непокору, в українських селах почали вилучати не тільки хліб, а й усі запаси їжі. Села й цілі райони оголошували занесеними на «чорну дошку». Це означало припинення в цих селах торгівлі й будь-якого постачання продовольства. Селян також

Меморіальний цвинтар «Сандармох» (Росія). У 1937 р. за чотири дні тут було розстріляно 1111 українців (письменників, художників, композиторів та інших представників інтелігенції).

Репресії — арешти, розстріли і переселення значної кількості людей, що здійснювали державні каральні органи.

Голодомор 1932—1933 рр. — геноцид українського народу, організований керівництвом більшовицької партії та урядом СРСР шляхом створення штучного масового голоду. Голодомор призвів до багатомільйонних людських втрат у сільській місцевості на території Української СРР та Кубані, більшість населення якої становили українці. Вважається, що в такий спосіб керівництво Радянського Союзу свідомо розраховувало на придушення українського національно-визвольного руху і фізичне знищення частини українського селянства. Упродовж десятиліть масове вбивство людей штучним голодом навмисно замовчувалося радянською владою. Щороку четвертої суботи листопада відзначають День пам'яті жертв Голодомору та політичних репресій.

не пускали в міста, які забезпечувалися продовольством, та в інші республіки СРСР. В українських селян майже не залишалося шансів на виживання. Вимирали цілі села. Так влада намагалася навчити селян «уму-розуму», щоб вони покійно працювали в колгоспах. Однак колгоспи до кінця існування СРСР так і не стали ефективними виробниками сільськогосподарської продукції. Зрештою СРСР був змушений купувати зерно за кордоном.

Сталінська влада намагалася приховати свій злочин. Голодних селян за допомогою армії не пускали в міста та за межі України. У той час як в Україні населення вмирало мільйонами, на цілий світ проголошувалося, що СРСР успішно будує нове суспільство й ніякого голоду немає. До кінця існування СРСР про Голодомор взагалі заборонялося згадувати.

Штучно організований владою голод в Україні в **1932—1933 рр.** отримав назву **Голодомор**. За підрахунками вчених, від голоду померло понад 4 мільйони осіб.

У 2006 р. Верховна Рада України законом визнала Голодомор **геноцидом українського народу**, злочином комуністичного режиму. Це рішення підтримали десятки країн світу.

Не тільки селяни зазнали утисків і репресій влади. У 1930-ті рр. було винищено національно свідому українську інтелігенцію. Репресії не оминули й тих, кого комуністична влада вважала своєю опорою, — робітників і навіть тих, хто віддано служив владі. Й. Сталін прагнув позбутися тих, хто міг у майбутньому розповісти про його злочини.

? Розгляньте малюнки. Складіть розповідь про подальшу долю родини «куркулів».

Пошук у селянському подвір'ї «прихованого» зерна.

Розкуркулену селянську родину виганяють із власного будинку.

- **Ознайомтеся із джерелами, які є свідченням Голодомору в Україні, і дайте відповіді на запитання.**

Зі звіту міліції сіл Количівка та Янівка (Іванівка)

...На колгоспному полі виявлено близько 12 квадратних метрів зрізаних колосків... було встановлено, що колоски були зрізані колгоспницею-біднячкою Коваленко Надією Миколаївною, 14 років. Під час обшуку в останньої було виявлено до 15 фунтів [трохи більше 6 кг] зрізаних колосків (встановлено, що колгоспниця Коваленко на роботу в колгосп не з'являється і сім'я опухла від голоду... Матеріали слідства передані в міліцію для притягнення до відповідальності)...

...Бідняк-колгоспник Струк нарізав у колгоспі колосків жита. Така ж сама біднячка-колгоспниця Оксинія Андросенко нарізала колосків ячменю близько 5 фунтів. Усі вони також притягуються до відповідальності...

- ? 1) За що притягували до відповідальності зазначених у звіті людей?
- 2) Що спонукало колгоспників на такі дії?

Із листа британського журналіста Гарета Джонса, що був свідком голоду в Україні

29 березня 1933 р. британський журналіст Гарет Джонс скликав у Берліні прес-конференцію, на якій вперше публічно заявив про катастрофічний голод в Україні. «Голод практично скрізь. І мільйони вмирають від нього. Я бродив кілька днів Україною, і там не було хліба, у дітей боліли животи, всі коні та корови повиздыхали, і люди також вмирали з голоду. Терор набув нечуваних масштабів», — писав він у листі батькам одразу після повернення із СРСР.

- ? 1) Яку причину голоду називає журналіст?
- 2) Які масштаби голоду він вказує?

Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодомору в Україні» в Києві.

- ? Розгляньте малюнок. Як ви вважаєте, чому автор пам'ятника обрав саме такі символи для зображення трагедії Голодомору?

Запитання та завдання

1. Якими методами більшовики намагалися утвердити свою владу в Україні в 1920-ті рр.?
2. Як вплинули на розвиток України неп і політика українізації?
3. Коли і з якою метою було створено СРСР?
4. Для чого в СРСР створювали колгоспи?
5. Що таке розкуркулення?
6. Чим голод відрізняється від Голодомору?
7. Чому Голодомор називають геноцидом українського народу?
8. Які місця нагадують українцям про злочини Й. Сталіна та його поплічників?

§ 16. Україна в роки Другої світової війни

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про суть трагедії України в роки Другої світової війни
- як відбувалися головні події війни на українських землях
- про особливості нацистського окупаційного режиму і руху Опору проти нього
- які наслідки мала війна для України

1. Україна на початку Другої світової війни. Після Першої світової війни переможці встановили у світі мир, але він не був справедливим. Багато народів, наприклад німці, угорці, українці тощо, зазнали приниження й гноблення. Так, українці не здобули незалежності, яку обіцяли «творці» миру всім поневоленим народам. Несправедливість породжувала зневіру й обурення. Такими настроями населення скористалися деякі політичні діячі, що зуміли повести за собою ображені народи, обіцяючи їм щасливе майбутнє. Закликаючи боротися проти несправедливості, вони мали на меті зовсім інше.

Політичні діячі прагнули передусім переділу світу, утвердження привілейованого становища для своїх країн та взагалі світового панування. Головним розпалювачем нової війни був **Адольф Гітлер**. У 1933 р. він прийшов до влади в Німеччині та проголосив себе фюрером — вождем німців. А. Гітлер обіцяв своєму народу заможне майбутнє в могутній державі, що буде правити світом. Шляхом до цього майбутнього проголошували війну.

Прагнучи розпочати боротьбу за світове панування, А. Гітлер намагався внести розкол серед держав світу,

Підписання угоди між СРСР та Німеччиною про поділ Європи — «Пакт Молотова—Ріббентропа». 23 серпня 1939 р.

щоб потім підкорити їх поодинці. Певний час це йому вдавалося. Без жодного пострілу він підкорив Австрію та знищив Чехословаччину. Однак подальші загарбницькі плани могли наразитися на сильний опір. У такій ситуації 23 серпня 1939 р. А. Гітлер і Й. Сталін, два диктатори, що прагнули світового панування, уклали між собою Пакт про ненапад і таємну угоду про поділ Європи між собою. Таким чином, А. Гітлер отримав можливість продовжувати реалізувати свої загарбницькі плани.

Ця угода стосувалася і західноукраїнських земель, які перебували під владою Польщі та Румунії. Ці землі мали увійти до складу СРСР.

1 вересня 1939 р. Німеччина здійснила напад на Польщу. Почалася **Друга світова війна**. До неї згодом було втягнуто майже всі країни світу. Війна тривала шість років і забрала життя понад 50 мільйонів осіб.

Карпатська Україна
15 березня 1939 р.

А. Волошин проголошує незалежність Карпатської України.
15 березня 1939 р.

Під час загарбання Чехословаччини союзниками Німеччини були Угорщина та Польща, яким А. Гітлер обіцяв віддати частини підкореної країни. Зокрема, Угорщина мала отримати Закарпаття. Проте під час захоплення цієї території угорська армія додала збройний опір українців, які не бажали йти в нове ярмо. Занепад Чехословаччини дав змогу українцям Закарпаття активно взятися за розбудову власної держави, хоч і на невеликому клаптику української землі. 15 березня 1939 р. було проголошено незалежну Карпатську Україну зі столицею в місті Хуст. Президентом було обрано **Августина Волошина**. Молода держава одразу зазнала нападу з боку Угорщини. Армія Карпатської України, яка називалася **Карпатська Січ**, вступила в нерівний бій. Найзапекліша битва відбулася на Красному полі під Хустом, де січовики кілька днів стримували наступ угорців. Хоча держава загинула, українці ще раз довели, що вони боротимуться за свою державу.

Меморіал на Красному полі
(Закарпатська область).

Німецькі війська в Житомирі. 1943 р.

Текст Акта проголошення Української держави в газеті «Самостійна Україна».

Виконуючи таємні домовленості, 17 вересня 1939 р. Червона армія теж вчинила напад на Польщу, оголосивши, що здійснює «визвольний похід» для порятунку українців і білорусів від іноземного поневолення. Більшість населення Західної України спочатку позитивно сприймала приход Червоної армії. Народні Збори у Львові підтримали рішення про приєднання Західної України до СРСР і входження до складу УРСР. Так під владою Й. Сталіна опинилися майже всі українські землі. Проте об'єднання українських земель не принесло Україні омріяної свободи. На приєднаних землях були запроваджені ті самі порядки, які вже існували в Наддніпрянській Україні.

Після захоплення Польщі А. Гітлер підкорив Данію, Норвегію, Бельгію, Нідерланди, Францію, Югославію, Грецію. Й. Сталін приєднав до Радянського Союзу Естонію, Литву, Латвію. Він відібрав у Румунії Бессарабію і Північну Буковину, що були населені молдаванами й українцями, проте не зміг підкорити Фінляндію.

2. Радянсько-німецька війна та Україна. Поділ Європи, що відбувся, не влаштував жодного з диктаторів. Кожен прагнув одноосібного панування у світі, тому війна між ними була неминучою.

22 червня 1941 р. Німеччина здійснила напад на СРСР. Розпочалася **німецько-радянська війна**, яка була складовою Другої світової війни.

Українські землі знову стали ареною великої битви, руйнувань, жертв і страждань. Німецькі війська, які були краще підготовлені до війни, розбили Червону армію у прикордонних боях.

Ставши свідками переможного для Німеччини початку Другої світової війни, провідники українського національно-визвольного руху почали вірити в можливість відродження незалежної України. Спершу свої надії вони покладали на Німеччину.

30 червня 1941 р., скориставшись захопленням німецькими військами Львова, члени Організації українських націоналістів (ОУН) на чолі зі С. Бандерою проголосили **Акт відновлення Української держави**. Проте нацистській Німеччині не потрібна була незалежна Україна. Українські діячі зазнали переслідувань: їх заарештовували, кидали до в'язниць і таборів, убивали. Ці події остаточно переконали українців, що вибороти незалежність можна лише власними силами.

Нацисти безсоромно грабували Україну. Усіх, хто виявляв найменшу непокору, страчували. У планах нацистів було цілковите знищення народів, що населяли Україну, і перетворення цих земель на «життєвий простір» для німців.

Першими підлягали знищенню євреї та роми, а згодом й інші народи. Символом убивства мирного населення в Україні став **Бабин Яр** у Києві. Тут було розстріляно понад 100 тисяч мирних громадян, переважно євреїв. Такі «бабині яри» існували в багатьох містах України. Геноцид єврейського народу у роки Другої світової війни отримав назву **Голокост**.

Жорстока політика загарбників спонукала населення України до опору. Хто міг тримати зброю, ставав до боротьби. Інші чинили духовний опір. Так сформувався **рух Опору**. У відповідь окупанти спалювали цілі села, знищували міста. 1—2 березня 1943 р. нацисти знищили місто Корюківка на Чернігівщині разом із 7 тисячами його жителів. У липні 1943 р. така доля спіткала й село Копище на Поліссі. Живцем згоріло приблизно 3 тисячі осіб, зокрема понад 1,2 тисячі дітей. У такий спосіб було знищено понад 600 сіл.

В Україні існувало два напрями руху Опору — радянський, який виступав за відновлення радянської влади, і націоналістичний, який боровся за незалежність України проти всіх поневолювачів. Крім того, на західноукраїнських землях діяв польський рух Опору, що боровся за відродження Польської держави.

Радянський рух Опору найбільшого розмаху набув на півночі й сході України. У лісах Чернігівщини, Сумщини, Київщини сформувалися великі **партизанські з'єднання**, які завдавали відчутних ударів по ворогу. Найвідомішими партизанськими командирами були С. Ковпак, О. Сабуров, О. Федоров та інші.

Центральний монумент меморіального комплексу Бабин Яр у Києві.

Партизани — тут: члени добровільних збройних загонів, які вели боротьбу проти нацистських окупантів.

Сидір Ковпак — один із найвідоміших командирів радянських партизанів.

Роман Шухевич — командир УПА.

Плакат 1944 р.
Художник В. Литвиненко.

? Чи стала Україна вільною після вигнання нацистських загарбників?

Зі спогадів учасника боїв за Київ

1 листопада 1943 р. розпочався наступ на Київ із Букринського плацдарму. Німці почали перекидати війська, послабивши тиск на Лютізький плацдарм. 3 листопада загриміла потужна канонада з Лютізького плацдарму, із якого... завершилося звільнення Києва. Важко уявити, що відбувалося на плацдармі протягом 40 днів із дня висадження на правий берег перших бійців до початку загального наступу... село Ясногородка протягом 35 днів переходило з рук у руки 27 разів!.. Лягло в Ясногородці людей муштрованих немало, а ще більше, мабуть, немуштрованих, таких, як я, що перш ніж потрапити в окоп, навіть жодного разу не вистрілили з бойової гвинтівки, не кинули бойової гранати...

- ?**
- 1) Наступом із якого плацдарму було визволено Київ від окупантів?
  - 2) Що в документі свідчить про запеклість боїв за визволення Києва?

14 жовтня 1942 р.* у лісах Полісся була створена **Українська повстанська армія (УПА)**. Вона вела боротьбу як проти Німеччини, так і проти сталінського режиму, що почав відновлюватися в Україні з 1943 р. У 1944 р. УПА налічувала приблизно 100 тисяч бійців. Вона звільнила від окупантів значні райони на Правобережжі, Волині та в Галичині.

У 1943 р. після цілої низки перемог радянської армії (Сталінградська і Курська битви) почалося вигнання німецької армії та її союзників з України. Населення радо зустрічало радянську армію, у якій воювали мільйони українців.

Найжорстокіші бої розгорнулися під час форсування Дніпра й звільнення Києва (**6 листопада 1943 р.**). У них загинуло 417 тисяч радянських солдатів. Битва за Дніпро була однією з наймасштабніших у війні. Перемога в ній засвідчила невідворотність поразки нацистів. **28 жовтня 1944 р.** Україна в межах сучасних кордонів була звільнена від нацистів.

Проте війна тривала. Українці у складі радянської армії взяли участь у визволенні від нацистів країн Європи: Польщі, Угорщини, Румунії, Югославії, Чехословаччини, Австрії, Німеччини. 2 травня 1945 р. радянські воїни підняли Прапор Перемоги над Берліном. **8—9 травня** припинилися бойові дії в Європі. Саме ці дні від-

* 14 жовтня в Україні відзначають як день Покрови Пресвятої Богородиці, день Українського козацтва і День захисника України.

значають як **День пам'яті та примирення** і **День перемоги над нацизмом**. Однак фактично Друга світова війна завершилася **2 вересня 1945 р.**, коли було розгромлено союзника Німеччини Японію.

Війна дорого коштувала Україні. Тільки на фронтах загинуло 3 мільйони українців, 4,5 мільйона було вбито під час окупації. 2,2 мільйона осіб було вивезено на примусові роботи до Німеччини. Із них додому повернулося лише 800 тисяч осіб. Було зруйновано 714 міст і містечок та 28 тисяч сіл, 10 мільйонів осіб залишилися без даху над головою. Майже всі промислові підприємства лежали в руїнах.

Зусилля українців у війні проти нацизму не залишилися поза увагою світової громадськості. Україна стала однією із засновниць **Організації Об'єднаних Націй (ООН)**. Сьогодні ця організація об'єднує всі країни світу.

Проте перемога над Німеччиною не принесла миру на українську землю. Збройна боротьба тривала. УПА не склала зброї і продовжила боротьбу проти сталінського режиму в Україні. Вона спиралася на ту частину населення Західної України, яка вже відчула на собі утиски цієї влади.

Повстанцям УПА також довелося вести боротьбу й проти відновленої Польської держави, яка отримала під свою владу деякі українські землі. Це протистояння тривало аж до середини 1950-х рр. І хоча воно завершилося поразкою, своєю боротьбою УПА не дала укорінитися комуністичній владі.

Символ пам'яті про загиблих на війні.

Запитання та завдання

1. Коли почалася Друга світова війна?
2. У результаті яких подій Західна Україна була приєднана до Радянського Союзу?
3. Назвіть дату початку німецько-радянської війни.
4. Що спонукало українців до збройної боротьби проти нацистів та їхніх пособників?
5. За що і проти кого боролася Українська повстанська армія?
6. У результаті якої битви було звільнено Київ від нацистських загарбників?
7. У якому році Україну було звільнено від нацистів?
8. Коли святкують День перемоги над нацистською Німеччиною і завершення бойових дій у Європі?
9. Якими були наслідки Другої світової війни для України?
10. **Обговоріть у групах.** Чому за часів Другої світової війни українці не змогли вибороти незалежність своєї держави?
11. Чи можна стверджувати, що для українців Друга світова війна почалася раніше, ніж для інших народів Європи?

Монумент «Батьківщина-мати» в Києві.

§ 17. Проголошення незалежності України

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- як відбувався розвиток України в другій половині ХХ ст.
- про боротьбу за незалежність України та перші роки незалежного життя

1. Суперечності розвитку під комуністичною владою.

Після років війни й відбудови українці зажили мирним життям. Проте це життя було не у власній державі. Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР) була складовою СРСР.

Радянські керівники у своїх діях не зважали на інтереси українців та України. Так само не враховувалися інтереси й інших народів, що жили в СРСР.

Однак республіка розвивалася. Будували нові підприємства, відновлювали міста й села. Значні досягнення мали наука і техніка. Українські вчені зробили чимало наукових відкриттів у різних галузях. Саме в Україні було створено один із перших комп'ютерів у світі. В Україні виготовляли космічні ракети, супутники, вантажні літаки, великі сучасні судна тощо, які вважали одними з найкращих у світі. Повільно зростав добробут народу. Підвищувався і освітній рівень громадян. Станом на кінець 1970-х рр. кожен мав право й обов'язок здобути середню освіту. Усі громадяни мали роботу, користувалися безкоштовною медициною та різними соціальними послугами. Значна частина громадян отримувала від держави безкоштовне житло, допомогу на відпочинок та виховання дітей тощо.

Перша мала електронна лічильна машина «МЕЛМ». 1950 р.

Демонстрація за радянських часів.

«Хрущовки» — масове безкоштовне житло в СРСР.

Водночас спілкування із зовнішнім світом було вкрай обмежене. Те, що відбувалося за межами СРСР, подавалося через державне телебачення, пресу у вкрай спотвореному вигляді. Влада чітко визначала, що потрібно знати громадянам, а що — ні. За поширення іншої думки переслідували та карали ув'язненням.

Крім того, було схвалено постанову про необов'язковість вивчення української мови в школі. У вищих навчальних закладах України навчання здійснювали російською мовою. Скорочувалася кількість українських шкіл, україномовних газет, журналів, фільмів тощо. Розмах русифікації республіки досяг значних меж. Станом на початок 1980-х рр. у Криму і на Донбасі взагалі зникли українські школи. Існувала заборона на друкування творів деяких письменників. Ті, чиї твори друкували, мали прославляти комуністичну партію і радянський лад. Українська культура могла виявляти себе досить вільно лише в народних танцях і піснях. Проте й тут існували обмеження щодо виконання окремих творів. Із народів, що жили в СРСР, прагнули створити єдину безособову спільноту — «радянський народ».

За радянських часів винищення зазнала й природа України. Металургійні, хімічні, енергетичні та інші підприємства будували без урахування відновлювальних можливостей природи. Деякі райони країни перетворилися на регіони екологічного лиха. Такі суперечності в житті породжували безліч проблем, що потребували вирішення.

2. Дисиденти — борці за волю України. Національно-визвольний рух українців продовжував розвиватися. У його лавах перебувало багато відданих рідній землі та своєму народові борців, справжніх патріотів України. Їх називали **дисидентами** — «незгодними». Вони не погоджувалися з тогочасним станом речей та залежністю України.

Ракета «Восток», розроблена конструктором С. Корольовим. Саме на ній здійснив політ у космос перший космонавт Ю. Гагарін.

Найбільшою техногенною трагедією для України стала **Чорнобильська катастрофа**. **26 квітня 1986 р.** на Чорнобильській атомній електростанції стався вибух, що зруйнував четвертий блок із ядерним реактором. У результаті вибуху значні території зазнали радіаційного забруднення. Постраждали мільйони людей, які були змушені залишити свої домівки. Багато з них захворіли, зазнавши радіаційного опромінення. Наслідки цієї катастрофи відчуватиме ще не одне покоління.

Зруйнований енергоблок Чорнобильської атомної електростанції. 26 квітня 1986 р.

Дисиденти свідомо відмовилися від насильницьких методів боротьби, розуміючи, що в існуючих умовах слово сильніше за зброю. Вони влаштовували акції протесту, викрикали дії влади проти України та української культури, поширювали заборонені владою літературні твори. Дисиденти вимагали від владної верхівки діяти в межах Конституції та дотримуватися визнаної нею «Декларації прав людини», яку в 1948 р. ухвалила ООН.

Комуністична влада не могла миритися з такими діями дисидентів. Їх заарештовували та звинувачували в злочинах, яких вони не чинили. Не маючи доказів злочинної діяльності, влада направляла дисидентів на примусове психіатричне лікування. Головною метою було ізолювати дисидентів від суспільства. Проте ці люди знаходили способи поширювати правдиву інформацію, повідомляли про злочини влади за кордон.

3. Здобуття Україною незалежності. Станом на середину 1980-х рр. Радянський Союз, у складі якого перебувала Україна, опинився в глибокій кризі. Вона стосувалася всіх сторін життя суспільства. Прагнення змін охопило все суспільство та навіть керівництво СРСР. Однак спроба нового партійно-радянського керівництва на чолі з М. Горбачовим дещо покращити життя країни призвела до пробудження національних почуттів народів, об'єднаних у Радянському Союзі. Про своє право на відновлення власної держави заявили й українці. На чолі цієї боротьби знову були українська інтелігенція і студентство. Першим їхнім успіхом стало прийняття в **1989 р. Закону «Про мову»**, який проголошував українську мову державною

Українські дисиденти.

Багато відомих представників дисидентського руху так і не дожили до часів незалежності України, за яку боролися. Так, за ґратами загинули талановитий київський літератор, перекладач В. Марченко, поети В. Стус, Ю. Литвин та інші. Крім названих осіб, значний внесок у національно-визвольну боротьбу зробили такі діячі, як В. Чорновіл, М. Руденко, І. Світличний, Л. Лук'яненко, С. Хмара, П. Григоренко, О. Тихий та інші. Хоча рух дисидентів було розгромлено й більшість його учасників потрапили до в'язниць або опинилися за кордоном, він зумів об'єднати дві хвилі боротьби українців за незалежність: збройну боротьбу УПА і ту, яка домоглася незалежності України.

в республіці. У 1989 р. було утворено **Народний Рух України**, який за рік на перших вільних виборах в Україні зумів отримати частину місць у Верховній Раді України. Під тиском рухівців і за народної підтримки Верховної Ради України, хоча більшість у ній становили комуністи, схвалила **Декларацію про державний суверенітет України**.

Однак були сили, яких не задовольняв такий хід подій. Вони стояли за збереження життя у СРСР.

19—21 серпня 1991 р. у Радянському Союзі було здійснено спробу державного перевороту. Очолила переворот та частина керівництва Комуністичної партії, яка не бажала змін. Проти заколотників виступила більшість населення, а армія відмовилася підкорятися їм. У цій ситуації Верховна Рада України, яку підтримав народ,

Ухвалення Верховною Радою УРСР Закону «Про мову». 1989 р.

? Чому цей закон був важливим на шляху до відродження України?

Мітинг на площі біля Верховної Ради України.
Київ, 24 серпня 1991 р.

3 Акта проголошення незалежності України

...продовжуючи тисячолітню традицію державотворення — виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, — здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголосить незалежність України та створення самостійної української держави — України.

? Які аргументи щодо створення власної незалежної держави наводить Акт проголошення незалежності України?

24 серпня 1991 р. — Акт проголошення незалежності України.

28 червня 1996 р. — прийняття Конституції України.

24 серпня 1991 р. ухвалила Акт проголошення незалежності України.

1 грудня 1991 р. документ було підтримано на всенародному референдумі. За незалежність України проголосувало 90,32% громадян. Також було обрано першого Президента України. Ним став **Леонід Кравчук** (1991—1994 рр.).

Після нього посаду Президента України обіймали: **Леонід Кучма** (1994—2004 рр.), **Віктор Ющенко** (2005—2010 рр.), **Віктор Янукович** (2010—2014 рр.), **Петро Порошенко** (із 2014 р.).

Проголошення незалежності — це лише початок великого шляху. Розбудувати й налагодити життя держави й суспільства — це важка справа. Потрібно було ухвалити багато законів, налаштувати систему влади, модернізувати економіку, налагодити співпрацю з країнами світу. За роки незалежності було зроблено багато. Сьогодні люди вільно обирають Президента України, депутатів Верховної Ради України та депутатів місцевих рад. Вони користуються свободою слова. **28 червня 1996 р.** було схвалено найважливіший для життя суспільства документ — **Конституцію (Основний закон)**. Так країна стала на демократичний шлях розвитку. Однак цим важливим інструментом налагодження відносин між людьми треба було ще навчитися користуватися. Громадянам слід навчитися здобувати й відстоювати свої права; владі, яку обирає народ, — дослухатися до його потреб і діяти в його інтересах.

Нагальними були кроки і в реформуванні економічного життя. Було відроджено приватну власність та підприємництво. Громадяни отримали економічну свободу.

Перший Президент України
Леонід Кравчук.

Радість депутатів після ухвалення Конституції України. 28 червня 1996 р.

? Розгляньте малюнок. Чим можна пояснити емоції депутатів?

Однак у той самий час суспільство різко поділилося на бідних і багатих. Було закрито велику кількість підприємств, у скрутному становищі опинилися цілі райони країни, мільйони українців виїхали за кордон у пошуках кращої долі.

Маючи значний потенціал, Україна нарешті змогла посісти гідне місце у світі. Завдяки своїм зусиллям країна зробила важливі кроки на шляху до приєднання до Європейського Союзу. Однак багато ще треба зробити. І саме від вас залежить майбутнє нашої держави.

Запитання та завдання

1. У складі якої держави перебувала Україна до 1991 р.?
2. Визначте позитивні й негативні сторони життя українців у 1960—1980-ті рр.
3. Із якою метою відбувалося знищення української мови та культури за радянських часів?
4. Кого за радянських часів називали дисидентами?
5. Які методи використовували дисиденти в боротьбі проти влади?
6. Чому дисиденти не боролися проти радянської влади збройними методами, як робили це їхні попередники?
7. Назвіть декількох представників дисидентського руху.
8. Хто з дисидентів своїм життям заплатив за свободу України?
9. Яку подію називають Чорнобильською катастрофою?
10. Якими були наслідки Чорнобильської катастрофи для України?
11. Коли було проголошено незалежність України?
12. Хто став першим Президентом України?
13. **Обговоріть у групах.** Незалежність України вдалося здобути мирним шляхом. Як ви вважаєте, чому?

Протести на майдані Незалежності в Києві. Листопад 2004 р.

Перший масовий виступ громадян за свої права відбувся в листопаді-грудні 2004 р. і отримав назву **«Помаранчева революція»**. Українці виступили проти зловживання владою і спотворення результатів виборів шляхом всіляких махінацій. У результаті перемогу на президентських виборах здобув В. Ющенко. Проте його перебування при владі не виправдало сподівань народу.

§ 18. Революція Гідності 2013—2014 рр.

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про причини і результати Революції Гідності
- про сучасну політичну ситуацію в Україні

Корупція — використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей із метою отримання неправомірної вигоди.

Європейський Союз (скорочено ЄС) — економічне і політичне об'єднання 28 європейських держав.

Асоціація — добровільне об'єднання для досягнення спільної мети на засадах взаємовигідної співпраці за умови збереження самостійності, правової та майнової незалежності її членів.

1. Революція Гідності. Розбудова незалежної України виявилася вкрай складним завданням. Бракувало досвіду, розуміння необхідних змін. Зміни, які впроваджували, відбувалися під тиском обставин, а не за продуманим планом дій. Із кожним роком накопичувалися проблеми, які заважали країні розвиватися. Найскладнішою стала проблема **корупції**, коли представники влади почали використовувати своє становище для незаконного збагачення. Кошти країни розкрадали, і незабаром вони зосередилися в невеликій групі людей. У той самий час більша частина українців опинилася у злиднях. Щоб їх подолати, одні громадяни виїздили на заробітки за кордон, інші взагалі залишали країну назавжди. Ті, що залишилися, пристосовувалися як могли. У суспільстві зріло невдоволення як життєвим рівнем, так і свавіллям влади. За часів президентства Віктора Януковича посилювався вплив на зовнішню і внутрішню політику України з боку Росії.

Нарешті відмова влади підписувати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом підбурила український народ на революцію.

Першими з протестом на вулиці міст вийшли студенти та інші небайдужі громадяни. Це була мирна акція, влаштована в центрі Києва, на Майдані Незалежності. **30 листопада 2013 р.** підрозділ міліції «Беркут» влаштував жорстоке побиття протестувальників, переважно студентів. Однак наступного дня на мирний протест вийшли мільйони українців. Розпочався **Євромайдан**, осередком якого став Київ. Проте влада на чолі з В. Януковичем не бажала йти на поступки. Зрештою в центрі Києва почалися сутички між міліцією і рішуче налаштованими громадянами. Спалахнули справжні бої. Зводили барикади, летіло каміння, палали автомобільні шини. Влада відповідала кийками, гранатами й рушницями, водометами. 22 січня 2014 р. з'явилися перші жертви. Від куль загинули **Сергій Нігоян** та **Михайло Жизневський**. Однак протестувальники не бажали відступати. До того ж вони мали величезну підтримку народу,

Табір протестувальників на Майдані Незалежності.

який постачав до табору в центрі столиці продовольство, теплі речі, паливо тощо. Влада, зі свого боку, теж не бажала йти на компроміс. Її прихильники створили **Антимайдан**.

Міжнародні посередники теж не могли вирішити проблему. Тим часом влада вже не мала змоги контролювати ситуацію. Протестувальники почали брати владу в регіонах України. Однак оволодіти всією територією не вдалося. Беззаперечно підтримку протест мав на заході й частково в центрі, на півдні та півночі України. Влада ж мала суттєву підтримку на сході та в Криму. Україна опинилася перед загрозою розколу.

Розв'язка ситуації настала в лютому 2014 р. Влада вирішила остаточно придушити виступ народу силою. Після розгону протесту під стінами Верховної Ради України почався штурм Майдану. Проти протестувальників було кинуте бронетранспортери, водомети й вогнепальну зброю. Однак відчайдушний опір 18—19 лютого спинив наступ каральної акції.

Наступного дня протестувальники навіть перейшли в контрнаступ. Представники влади почали розстрілювати з автоматів і снайперських гвинтівок активістів, що йшли з дерев'яними щитами й палицями. Загинула понад сотня осіб. В. Янукович розумів, що не зможе зберегти владу. Він та його найближче оточення ганебно втекли до Росії. **22 лютого 2014 р.** Верховна Рада України підтримала Постанову про усунення В. Януковича від влади і призначила нові президентські вибори. За кілька днів було створено новий уряд.

Антимайдан у Києві.
28 січня 2014 р.

Майдан Незалежності після запеклих боїв 19 лютого 2014 р.

Меморіал Героям Небесної сотні в Києві.

Гідність — усвідомлення цінності людини як неповторної особистості.

Агресія (держави) — застосування збройної сили однією або кількома державами проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, народу.

Санкції — невідгідні наслідки для країни або окремої людини в разі порушення нею правил або законів.

Євромайдан зібрав від **500 000 до 1 000 000** осіб

Силовий розгін студентського Євромайдану

Із **500** осіб постраждало **79**

Національно-патріотичні протестні акції в Україні

зібрались на акції протесту проти призупинення процесу підписання Угоди про асоціацію України з ЄС

«Марш мільйона»

Криваві події лютого (Небесна сотня)

загинуло близько сотні активістів і кількасот дістали травми

Самоусунення экс-Президента України В. Януковича

В. Янукович утік з України в ніч із 22 на 23 лютого

Революція Гідності у фактах і цифрах.

? Спираючись на схему, складіть розповідь про Революцію Гідності.

Події, що відбулися в Україні в період із листопада 2013 до лютого 2014 р., отримали назву **Революція Гідності**. 107 героїв, які загинули в боротьбі проти свавілля влади, стали **Небесною сотнею**. Усім їм присвоїли звання Героїв України.

2. Агресія Росії проти України. Тим часом керівництво Росії вдалося до відкритої **агресії**. Skorиставшись тим, що в Криму розташовувалася база російського флоту, російські війська почали операцію із захоплення Криму. 18 березня 2014 р. було заявлено про приєднання Криму до Росії. Такими діями російське керівництво порушило всі норми міжнародного права, свої зобов'язання щодо України та всі двосторонні угоди. Ні Україна, ні світ не визнали Крим територією Росії. Проти неї було запроваджено **санкції**.

Так само відбувалися спроби захопити владу проросійськими силами в Луганську, Донецьку, Одесі, Дніпрі (Дніпропетровськ), Харкові, Запоріжжі, Миколаєві, Херсоні. У більшості цих міст такі виступи вдалося придушити. Проте в деяких частинах Луганської та Донецької областей справа дійшла до збройної боротьби. 12 квітня 2014 р.

Зруйнований Донецький аеропорт після 242 днів оборони українськими воїнами, яких назвали «кіборгами».

Український прапор знову над Слов'янськом. 5 липня 2014 р.

російські спецпідрозділи, підтримувані місцевими проросійськими силами, захопили місто Слов'янськ. Такі самі події відбулися і в інших містах регіону. Для приборкання ситуації українська влада оголосила про початок **анти-терористичної операції (АТО)**.

Було відновлено систему влади. На президентських виборах перемогу здобув **Петро Порошенко**. До лав української армії вступили тисячі **добровольців**. **Волонтери**, спираючись на пожертви населення, забезпечували її всім необхідним. Крім того, більшість країн світу підтримали Україну. Було підписано угоду про Асоціацію з Європейським Союзом. Упродовж боїв весни-літа 2014 р. вдалося звільнити чимало міст. Героїчною сторінкою української армії стала оборона Донецького аеропорту, міста Дебальцевого тощо. Бойові дії на сході України досі тривають.

За цих складних умов суспільство усвідомило, наскільки необхідними є зміни, які б забезпечили розвиток України, утвердження її незалежності. У країні розпочалися реформи.

Волонтер — особа, яка добровільно й безоплатно здійснює суспільно корисну діяльність.

Запитання та завдання

1. Якими були причини Революції Гідності? Як розгорталася подія Революції? Яка подія стала переломною?
2. Якими були результати Революції Гідності? Які зміни сталися в країні?
3. Чому Росія вчинила агресію проти України?
4. Які території України на сьогодні не контролює українська влада?
5. **Обговоріть у групах.** Чому, на вашу думку, Революція Гідності отримала саме таку назву?

Практичне заняття

Пам'ятки історії (пам'ятники рідного краю)

ПРИГАДАЙТЕ

1. Що таке пам'ятка історії?
2. Чим пам'ятка історії відрізняється від пам'ятника?

Мета: навчитися розрізняти пам'ятки історії за епохами; прочитати символіку пам'ятників історичним подіям і особам рідного краю; розповісти (усно або письмово) про пам'ятку історії або пам'ятник у рідному краї, із яким ви ознайомилися.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Відвідати краєзнавчий музей, пам'ятки історії рідного краю.
2. Ознайомитися з пам'ятниками рідного краю.
3. Відшукати (у бібліотеці, за допомогою електронних ресурсів) і впорядкувати (поставити запитання, скласти план) інформацію про історичні пам'ятки й пам'ятники, що встановлені в рідному краї.
4. Скласти повідомлення (презентацію) на основі опрацьованої інформації.

Хід заняття

- I. Підготуйте перелік і зображення пам'яток історії рідного краю. Покажіть на карті місцевість, де розташовані ці пам'ятки історії.
- II. Об'єднайтеся у групи. Підготуйте опис однієї з пам'яток історії. Визначте, що нового ви дізналися на підставі їх аналізу.
- III. Розкажіть про події, життєвий шлях осіб, яким зведено пам'ятники.
- IV. Презентуйте класу найкращі з підготовлених до уроку повідомлень (презентацій).
- V. Сформулюйте висновки відповідно до мети заняття.
- VI. Визначте, що нового ви дізналися на занятті. Зробіть висновки.

Благовіщенський кафедральний собор, зведений 1901 р. (місто Харків). Сучасний вигляд.

ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

§ 19. Головні цілі пізнання минулого

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

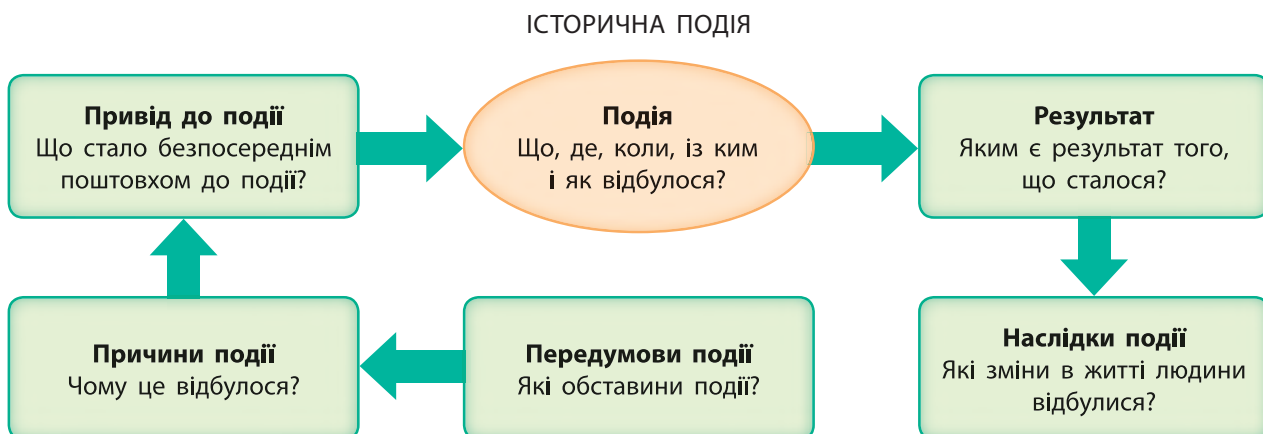
- якою є мета пізнання минулого
- що таке історичний факт, історичне дослідження
- кого визначають як історичну особу

Історична особа (історичний діяч, постать) — людина, діяльність якої змінила життя в минулому та продовжує впливати на нього сьогодні.

1. Історичні події, явища, процеси. Підручник, який ви тримаєте в руках, створено на основі досліджень істориків. Вивчення історії, тобто дослідження минулого людства, — це тривала і важка робота. Науковці аналізують різноманітні історичні джерела, намагаючись дізнатися якомога більше про минуле, зробити відповідні висновки. Саме завдяки наполегливій праці істориків ми сьогодні знаємо багато **історичних фактів** про життя людей на території України від найдавніших часів. Однак як зрозуміти, які із цих фактів є несуттєвими, а які мають важливе значення? Для цього треба визначити, наскільки цей факт впливає на подальший хід історичного розвитку, якими є його наслідки.

Історичні факти — це ті цеглинки, із яких вибудовується історія. Вони є матеріалом, який дає змогу історикам робити висновки, що те, що вони досліджують, є реальною дійсністю. Завдяки впорядкуванню фактів між ними можна встановити взаємозв'язки. Так, конкретні дрібні факти минулого групуються у значні **історичні події, явища й цілісні історичні процеси**. Це дає змогу історикам відповісти на головне питання історії: «Чому все так сталося?».

Події, явища, процеси відрізняються між собою за тривалістю, кількістю учасників, впливом на життя суспільства. Їх можна проаналізувати за такою схемою.

2. Історичний образ. Історична постать.

Описуючи історичні факти, історик створює **історичні образи**. Він виявляє історичні явища, вибудовує історичний процес. Це створює ланцюжок історичних образів, що дає розуміння історії на емоційному рівні. Образність є невіддільною ознакою історичного пізнання, яка іноді силою художнього зображення компенсує недостатність інформації. Образність є естетичною властивістю історії. Історичний образ допомагають створити твори мистецтва, історичні реконструкції, історичні пам'ятки, кіно-, фото-, фонодокументи.

Про вибори отамана Січі

Із 31 грудня на 1 січня запорожці готувалися до виборів кошового отамана. Тому перший день нового, за нинішніми поняттями, року в них проходив дуже бурхливо. Козаки емоційно зустрічали всю козацьку старшину й насамперед обирали кошового отамана. При цьому такі вибори були беззаперечно прозорими й чесними. Біля церкви робили коло з майданом, на який ставили кандидата. І коли, наприклад, лунало: «Хто за Петра?», то всі, хто підтримував таку кандидатуру, ставали праворуч від свого ставленика. А ті, хто проти, — розташовувалися ліворуч. Цікаво, що таких, хто утримувався, не було й бути не могло. Якщо ти утримався і не визначився, то тобі на Січі робити нічого.

Щоправда, траплялися випадки, коли була рівність. Тоді обидві групи прихильників кандидатів вирішували питання голосом — хто кого перекричить. Тому й нинішні поняття «віддати голос», «голосувати» пішли ще з тих часів. Після того як кошового отамана було обрано, козаки діставали свої рушніці, пістолі, гармати й салютували. Цього дня гуляли майже до ранку. На другий-третій день обирали всю іншу козацьку старшину, насамперед суддю, писаря, кошового кухаря, а потім — курінних отаманів.

- ?
- 1) Що саме зображено на малюнку?
  - 2) Чи так ви уявляли цю подію, як зобразив її художник?
  - 3) Чи допомагає малюнок XVIII ст. створити образ події, описаної в уривку із джерела?

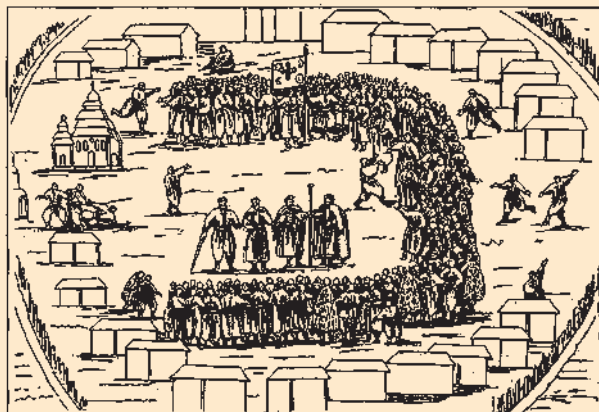
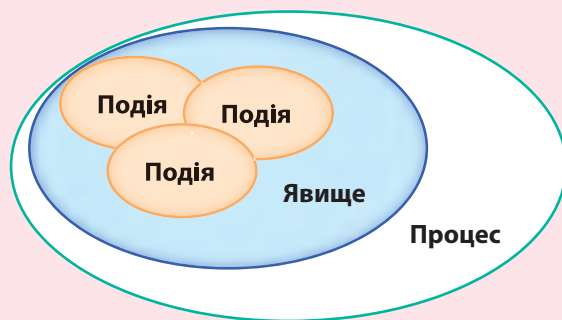
Історичний факт (слово «факт» походить від латинського «зроблене»; «те, що відбулося») — реальна, невигаdana історична подія в певному часі й певному місці; реальне явище, процес; те, що сталося, відбулося насправді.

Історична подія — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів життя суспільства. Історичною подією може бути якась битва, укладення якоїсь угоди, утворення організації, партії тощо.

Історичне явище — фрагмент історичної реальності, який притаманний певному періоду і має типові характерні ознаки. Прикладами історичного явища є виникнення українського козацтва, Українська революція тощо.

Історичний процес — послідовна тривала зміна явищ, яка має закономірний характер. Наприклад: розселення людей на території України, формування української нації, національно-визвольна боротьба українців за незалежність своєї держави тощо.

СПІВВІДНОШЕННЯ МІЖ ПОДІЯМИ,
ЯВИЩЕМ І ПРОЦЕСОМ

Гравюра XVIII ст.

Князь К.-В. Острозький.

? Розгляньте портрет князя К.-В. Острозького. Якими засобами художник відобразив життєвий шлях князя, описаний у тексті?

Костянтин-Василь Острозький (1526—1608) походив із родини князів. Він прожив довге життя, протягом якого встиг зробити багато корисних і важливих справ. Це був один із найвпливовіших військово-політичних діячів Речі Посполитої (держави, що виникла в результаті об'єднання Королівства Польського та Великого князівства Литовського). Понад 30 років К.-В. Острозький очолював Київське воєводство. Сучасники називали його «некоронованим королем Русі». Проте головною заслугою діяча була наполеглива боротьба за збереження й розвиток православної культури на українських землях за часів, коли вона зазнавала утисків.

К.-В. Острозький був високоосвіченою людиною, знав кілька мов. У своєму родовому маєтку в Острозі він власним коштом заснував вищий навчальний заклад — греко-слов'яно-латинську академію. Князь зібрав у її стінах багатьох вчених і просвітителів. Одночасно тут було закладено друкарню. Маєток Острозьких перетворився на справжній науково-культурний осередок. Покладаючись на своїх друзів, К.-В. Острозький задумав велику справу: видання Біблії церковнослов'янською мовою. Нарешті в 1581 р. було надруковано переклад повного тексту Біблії, яку назвали Острозькою. Варто згадати й благодійницьку діяльність князя К.-В. Острозького. У Києві за його фінансового сприяння було відновлено Кирилівський і Межигірський монастирі, досягла розквіту Києво-Печерська лавра тощо.

В'їзд гетьмана Б. Хмельницького до Києва. Художник М. Івасюк. Автор намагався передати урочистість і важливе значення зображеної події.

Вам уже відомо, що історія досліджує діяльність людей, а історію творять люди. Уже перші історичні дослідження давньогрецьких і римських істориків здебільшого були присвячені видатним постатям. Неперевершеним майстром створення образів історичних діячів був давньогрецький філософ та історик Плутарх. Його книга «Порівняльні життєписи» стала прикладом для наслідування.

Зазвичай ми говоримо про окремі постаті, які є лідерами. Також існують групи осіб-однумців, що ведуть за собою народ. Їх називають **історичними особами**. Діяльність історичних осіб не завжди має позитивний результат, але від них залежить подальший хід історії. Проте самотужки історичні діячі не можуть успішно реалізувати свої ініціативи. Вони потребують підтримки народу. Тому як діячам, так і групам однумців важливо прислухатися до того, чого саме прагне народ.

Із виступу відомого американського історика та публіциста, професора Єльського університету Тімоті Снайдера

Історик — це шукач істини. Він не володіє істиною, він навіть не обов'язково її знайде, але він — шукач істини... Шукаючи істину, історик водночас створює зв'язки. Істина ніколи не існує сама по собі. Вона справжня тільки в поєднанні з іншими істинами.

Дрібні факти, скромні знання, які ми отримуємо, можуть перерости в досить вірогідні загальні твердження. Хоча частіше вони оформлюються в розповіді... Оскільки історик розуміє процеси, він володіє не лише фактами. Він бачить, як факти з плином часу починають взаємодіяти...

Коли історик пише книжку, то не лише описує факти... Добра книжка з історії... відтворює і дає ймовірне пояснення, як люди і події взаємодіють між собою з плином часу.

Жодна історія не може забезпечити повного пояснення минулого. Однак історія, якщо вона добра, дає відчуття повноти та цілісності події, надає можливість побачити розвиток подій із різних боків. Саме ця повнота, таке поєднання фактів і є людською цілістю. Це не лише питання нагромадження знань, це питання накопичення досвіду та інформації про те, як люди минулого здобували та акумулювали знання... Історія... має бачити людей в усьому різноманітті їхньої індивідуальності, дивитися на світ їхніми очима.

- 1) Про що розповідає історик Т. Снайдер?
- 2) Хто такий історик, на думку автора?
- 3) Чого має прагнути досягти історик своїм дослідженням?

Підсумком роботи історика є **історичне дослідження**. Він на основі історичних джерел досліджує історичні факти, а потім виявляє історичні події, явища, процеси, створює їхні образи.

Запитання та завдання

1. Що таке історичний факт? Якими є його основні ознаки?
2. Чим різняться між собою історичні події, явища, процеси?
3. На які запитання потрібно відповісти історичнику, щоб дослідити:
1) історичну подію, 2) явище, 3) процес?
4. Що таке історичний образ? За допомогою чого створюють історичні образи?
5. Хто такі історичні особи? Яку роль вони відіграють в історії?
6. **Обговоріть у групах.** Чи може бути образ історичної особи позитивним? негативним?
7. За схемою (с. 108) охарактеризуйте одну історичну подію (явище або процес), яку (яке або який) ви вивчили.
8. Що є підсумком роботи історика? Обґрунтуйте свою відповідь.

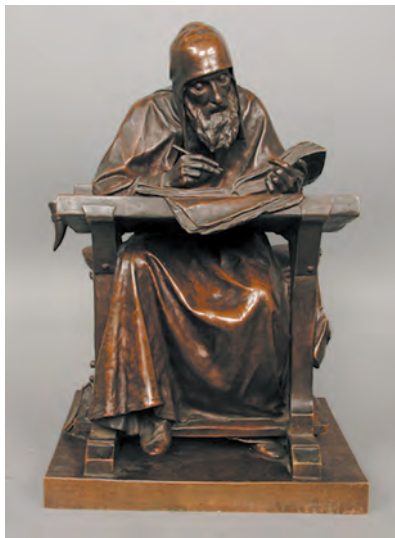

Бій Богуна з Чарнецьким під Монастирищем у 1653 р. Художник М. Самокиш. Митець глибоко розкрив запеклу боротьбу українського народу під час Національно-визвольної війни середини XVII ст.

§ 20. Історія, історики, письменники та поети

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про розвиток історичної науки в Україні та видатних українських істориків
- якою є роль літератури у вивченні історії

Нестор-літописець. Скульптура.

«Синопис» — перший підручник з історії.

1. Розвиток української історичної науки. Шлях розвитку української історичної науки налічує вже майже тисячу років. Першими історичними творами були **літописи**. Батьком української історії сучасні історики вважають ченця Києво-Печерського монастиря **Нестора**. У 1113 р. Нестор склав літопис «**Повість минулих літ**». Його можна вважати істориком, тому що він, по-перше, описує не лише сучасні йому події, а й ті, що відбувалися за сотні років до нього. По-друге, він чітко визначив мету своєї праці: звідки пішла Руська земля, хто в ній почав спершу княжити і як Руська земля виникла. По-третє, він не лише оповідає про події, а й дає їм оцінку.

Твір Нестора-літописця мав важливе значення у вивченні історії. Він став головним, а іноді єдиним джерелом інформації про далекі часи. Невипадково сьогодні «Повість минулих літ» належить до списку 100 найвідоміших і найдавніших книг світу. Своєю працею Нестор заклав традицію літописання, яка тривала майже до кінця XVII ст. Наступні автори намагалися доповнити твір Нестора сучасними їм подіями.

Наприкінці XVII ст. почали з'являтися вже не літописи, а перші справді історичні дослідження. У 1672 р. ректор Києво-Могилянського колегіуму **Феодосій Сафонович** склав «Хроніку із літописців стародавніх». Перша частина цього твору охоплює історію Русі до кінця XIII ст., друга переважно розповідає про події, що відбувалися на українських землях протягом кінця XIII — XVII ст.

У 1674 р. з'явився короткий історичний огляд подій Русі та Московської держави — «**Синопис**». Цей твір протягом декількох століть був своєрідним підручником з історії та витримав близько 30 видань. Багато істориків вважають, що автором «Синопису» був архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель.

На початку XVIII ст. була створена низка творів, які отримали узагальнену назву **козацькі літописи**. Їхніми авторами були такі діячі козацької доби, як **Р. Ракушка-Романовський**, **С. Величко** та **Г. Грабянка**. Вони не просто описали події часів Національно-визвольної війни

Дмитро Бантиш-Каменський.

Володимир Антонович.

Олександра Єфименко.

українського народу під проводом Б. Хмельницького та наступні події козацької доби, а намагалися пояснити їх.

Пробудження зацікавленості до минулого України на початку XIX ст. створило передумови для остаточного переходу процесу накопичення історичних знань у наукову стадію. Першим істориком України називають **Дмитра Бантиш-Каменського** (1788—1850). У своїй «Історії Малої Росії» він уперше послідовно виклав історію українських земель від давніх часів до 1760-х рр. Розповідаючи про події минулого, автор не лише констатував факти, але й описував культуру, народні звичаї, будівництво соборів і монастирів, походження козацтва, давав оцінку діяльності гетьманів та інших осіб, що відіграли важливу роль в історії України.

У другій половині XIX ст. завдяки науковій діяльності багатьох істориків остаточно сформувалося бачення історії України. У науковому доробку видатного українського історика **Миколи Костомарова** (1817—1885) налічується понад 300 праць, серед яких «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа», «Павло Полуботок» та інші. М. Костомаров розглядав народ як головну рушійну силу історії. Він відстоював ідею самостійності української нації, окремішності українського історичного процесу, який є втіленням волелюбного духу українського народу.

Зі спогадів учня В. Антоновича

...Буваючи в хаті професора, ми, самі всі українці зроду, вперше тут довідалися й побачили, що є на світі книжки, написані нашою рідною мовою, що є українські книжки якраз для нас цікаві, і пам'ятаю, випросивши у професора через його сина галицький «Дзвінок» або «Лиса Микиту», ми один в одного їх виривали, щоб собі прочитати. Згодом за дитячими книжками пішли й поважніші, як, наприклад, «читанки», популярна українська історія з малюнками.

Коли ж почали ми заводити власну громадську бібліотеку, то добрий професор надарував нам дуже цінні книжки. Незабаром у нас була така переважно історична бібліотека, що й ціни їй не скласти.

...Пригадую собі, скільки разів за моєї пам'яті водив він нас в археологічний та нумізматичний музеї в університеті та докладно, години дві-три, водячи від вітрини до вітрини, читав нам українською мовою блискучі, змістовні, а разом із тим так, що й мала дитина все зрозуміє, лекції з української археології, якій він був батьком. Бувало, збереться близько десятка людей, і Володимир Антонович ніколи не відмовиться повести й усе розказати...

- 1) Чому в середині XIX ст. було сутужно з українськими книжками?
- 2) Які факти свідчать, що до В. Антоновича тогочасна молодь ставилася з надзвичайною пошаною?
- 3) Що хотів донести своїм слухачам, учням В. Антонович?

Меморіальний будинок-музей Д. Яворницького у Дніпрі.

Робочий стіл Д. Яворницького.

Ключові моменти історії українського народу вивчав **Володимир Антонович** (1834—1908). Йому належать твори «Про походження козацтва», «Про гайдамацтво», «Уманський сотник Іван Гонта» та інші праці з історії України. Він фактично першим серед українських істориків почав використовувати термін «Україна-Русь». В. Антонович зібрав і видав вісім томів «Архіву Південно-Західної Росії», куди увійшли цінні матеріали з історії Правобережної України XVI—XVIII ст.

Широта художньої уяви в поєднанні з дослідницьким талантом обумовили різнобічність творчих інтересів першої жінки-історика **Олександри Єфименко** (1848—1918). Найвідомішими серед її праць стали «Турбаївська катастрофа», «Нариси з історії Правобережної України», «Історія українського народу».

Дослідженню історії українського козацтва присвятив своє життя **Дмитро Яворницький** (1855—1940). Підсумком його багаторічної дослідницької роботи стала «Історія запорозьких козаків» у трьох томах.

Творчу спадщину історика **Михайла Грушевського** (1866—1934) складають понад 2 тисячі праць. Чільне місце серед них посідає найповніше узагальнююче дослідження історії України від найдавніших часів до другої половини XVII ст. «Історія України-Руси» в десяти томах. Завдяки М. Грушевському сформувалося нове бачення окремої від історії інших народів української національної історії.

Вивчення минулого нашої Батьківщини триває і сьогодні. Зараз наука **історія України** збирає достатньо фактів, щоб відтворити історичне минуле нашої Батьківщини. Це заслуга багатьох поколінь українських вчених-істориків.

Сьогодні історичних праць накопичилося дуже багато, тож здійснити ґрунтовне дослідження без попереднього огляду спеціалістами просто неможливо. Історик має опрацювати літературу й дізнатися, якими були думки щодо цих подій його попередників. Наука, що вивчає розвиток історичної думки, називається **історіографією**. Розвиток історіографії є свідченням зрілості історичної науки.

М. Грушевський у робочому кабінеті.

2. Історія в літературних образах. Історія є об'єктом наукових досліджень, але водночас вона надихає письменників на написання художніх творів. Заплутаність перебігу історичних подій іноді перевершує будь-який вигаданий художній сюжет. Заслугою письменників і поетів є те, що вони створюють образ епохи, постатей, що допомагає краще зрозуміти минуле. Крім того, історичні твори мають просвітительський характер. Вони є своєрідними посібниками для вивчення історії України і згуртовують народний дух. Наприклад, пам'ятка давньої літератури «Слово о полку Ігоревім» зображує події, пов'язані з походом князя Ігоря проти половців.

«Великий кобзар» **Т. Шевченко** у багатьох своїх творах створив цілу низку історичних образів, зокрема Б. Хмельницького, І. Гонти, М. Кривоноса, Д. Байди (Вишневецького) та інших козацьких ватажків. У поемі «Гайдамаки» поет звернувся до доби козаччини, відтворивши події гайдамацького руху.

Першим історичним романом української літератури є «Чорна рада» **П. Куліша**. Історію рідного народу та його боротьбу за незалежність змальовано в художніх творах **І. Франка** («Захар Беркут»), **М. Старицького** («Останні орли», «Оборона Буші») та інших українських письменників.

Чимало творів присвячено козацькій добі. Серед них виділяються «Таємний посол» В. Малика, «На брата брат» Ю. Мушкетика, «Орда» Р. Іваничука, «Собор» О. Гончара та інші.

Не лише давні часи, а й драматичні героїчні події ХХ ст. стали джерелом для створення багатьох літературних образів. Через літературні твори відбулося осмислення подій Першої та Другої світових воєн, революції, Голодомору і репресій 1920—1930-х рр. тощо.

Світової слави зажив роман **І. Багряного** «Сад Гетсиманський», у якому передано трагедію українського народу, спричинену репресіями, нищенням української інтелігенції. У ньому змальовані жахіття більшовицького терору, безглуздість звинувачень, огидні методи катувань в'язнів. Цій самій темі присвячений і роман письменника «Тигролови» (перша назва «Звіролови»).

Історичну тематику впродовж усієї творчості розробляв **П. Загребельний**. Йому належить роман «Диво», тема якого пов'язана з будівництвом Софійського собору. «Роксолана» — твір про легендарну полонянку Настю Лісовську з Рогатина, яка, ставши дружиною султана, мала можливість впливати на події в Османській імперії. Роман «Я, Богдан» про гетьмана Б. Хмельницького належить до кращих історичних творів української літератури.

Пантелеймон Куліш.

Видатний український письменник О. Гончар біля козацького собору, якому він присвятив свій роман «Собор». Троїцький дерев'яний собор у Новомосковську Дніпропетровської області було зведено народним майстром Я. Погребняком у 1773—1778 рр.

Меморіальна дошка в Києві, присвячена письменнику П. Загребельному — одному з творців української історичної прози.

Богдан Хмельницький.

Запитання та завдання

1. Хто такі історики?
2. Кого з видатних українських істориків ви знаєте? Розкажіть про одного з них.
3. Кого вважають батьком української історії, а кого — першим істориком України?
4. Хто з українських істориків створив 10-томну «Історію України-Руси»?
5. Який український історик присвятив своє життя вивченню українського козацтва?
6. **Обговоріть у групах.** Яким є головний здобуток праці істориків?
7. Які художні твори про минуле України ви вивчали на уроках літератури?
8. Хто був автором першого історичного роману?
9. Якою є роль художньої літератури у вивченні історії?
10. Поясніть вислів «Література допомагатиме нам вдивлятися у крилиці минулого, щоб побачити небо сучасного і майбутнього».
11. За допомогою додаткових джерел інформації дізнайтеся, у яких літературних творах було відображено сучасні події, що відбулися в Україні.
12. Визначте, який із наведених текстів науково-популярний, а який — літературний.

Текст для читання

- 1) Аж ось піднявся страшенний, негасимий пожар із Запорожжя — піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили ті старости і комісари з городовими козаками, ті косистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полом'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожже, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварі, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожже до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...».

Текст для читання

- 2) У той час як Богдан і не думав про роль козацького ватажка, Україна переживала один зі спокійних періодів власної історії. Проте спокій цей був лише затишшям перед бурею. Поляки силою змусили українців тихо нести ярмо, але така ситуація не могла довго залишатися незмінною. Народ наш не заслуговував на такі умови життя, а іноземне гноблення настільки сильно гальмувало його розвиток, що в 1648 р. передумови національної революції вже були повністю сформовані. У різних сферах розвитку українського суспільства визріли гострі суперечності, обумовлені тогочасним статусом України у складі Речі Посполитої, її політикою в українському питанні, усталеними в ній суспільно-політичним ладом і системою соціально-економічних відносин.

Практичне заняття

Родинне дерево. Історія моєї родини — частина історії України

Мета: випробувати себе в ролі дослідників минулого; дослідити й описати історію своєї родини; скласти родинне дерево.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати добірку сімейних фотографій; зробити шаблони родинного і генеалогічного дерев.
2. Порівняти й пов'язати вибрані факти з історії України, рідного краю та своєї родини.

Хід заняття

I. Зберіть фотографії членів своєї родини.

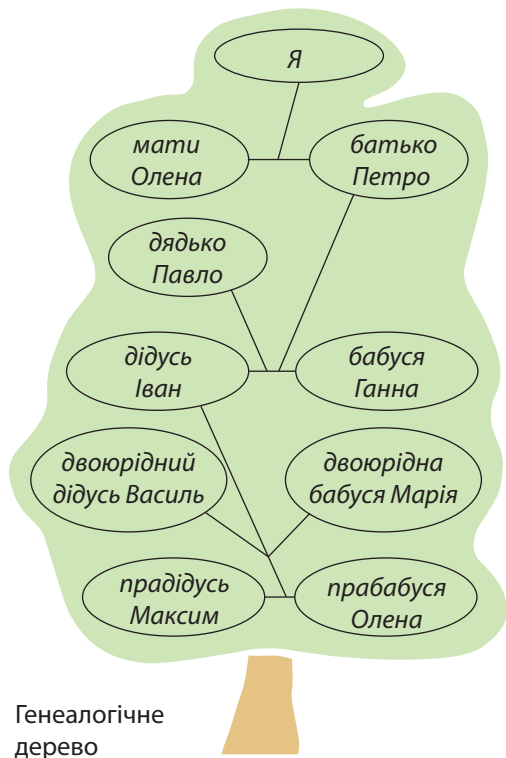
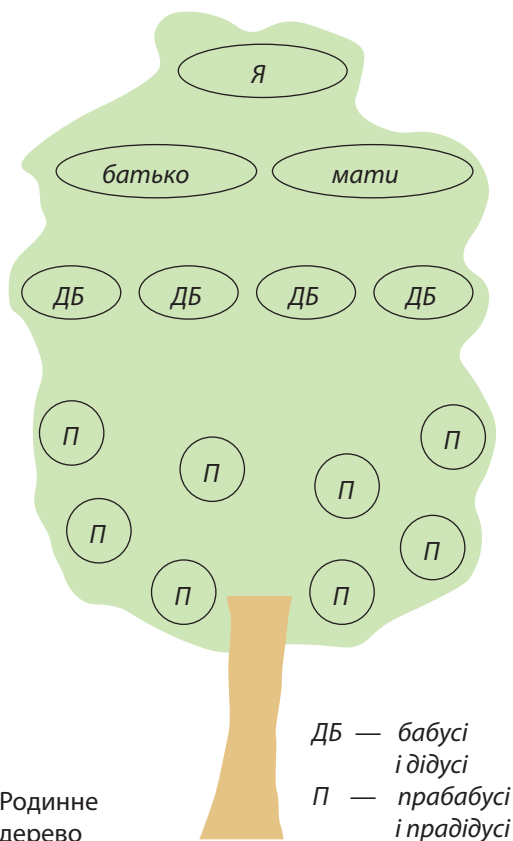
Як ви вже знаєте, праця історика розпочинається зі збирання історичних джерел. Вам необхідно спочатку зібрати фотографії членів своєї сім'ї. Якщо у вас вдома немає сімейного фотоальбому, то впорядкуйте фотографії самостійно. Розкладіть їх хронологічно, спираючись на дати народження членів родини. Якщо ви не знаєте цього, зверніться по допомогу до близьких.

II. Намалюйте родинне дерево.

На верхівці дерева розташуйте свою фотографію. Нижче подайте зображення своїх батьків. Ще нижче, під ними, розмістіть фотографії бабусі та дідуса з боку батька, а поряд, дещо праворуч, — бабусі та дідуса з боку матері. Так само рядком нижче покладіть фотографії своїх прабабусь і прадідусів, що є батьками ваших бабусь і дідусів. Таким чином ви зможете визначити чотирьох прабабусь і чотирьох прадідусів. Це буде просте родинне дерево. Спираючись на нього, можна намалювати генеалогічне дерево. Воно показує, як зростала ваша родина починаючи від одного предка. Припустімо, що це буде той із ваших прадідусів, прізвище якого має ваша сім'я.

ПРИГАДАЙТЕ

1. Якою є мета вивчення історії?
2. Які існують типи історичних джерел?
3. Чи є у вас вдома історичні джерела? Назвіть їхні типи.

Він разом із прабабусею буде розташований біля коренів генеалогічного дерева. Вище від них, на нижніх гілках, помістіть їхніх дітей, а ще вище — своїх батьків і себе. На бічних гілках дерева розташовують дядьків, тіток відповідно до спорідненості.

III. Розпочніть опис життя і діяльності членів своєї сім'ї.

Укажіть, коли народилися ваші рідні, де вони жили, працювали, якими були найважливіші події їхнього життя. У цьому вам допоможе домашній архів, де зберігаються різноманітні документи (свідчення про народження, одруження, дипломи про закінчення закладів освіти, нагороди тощо). Використовувати ці документи необхідно з дозволу старших членів вашої родини.

IV. Візьміть інтерв'ю в найстарших членів своєї родини.

Одним із найкращих шляхів дізнатися про долі своїх пращурів є розмова з найстаршими членами сім'ї. Усе те, про що ви дізнаєтеся, необхідно записати.

V. Систематизуйте зібрані матеріали.

Зібрані вами матеріали слід систематизувати й подати у вигляді повідомлення або презентації на наступному уроці. Форму його проведення й час для кожного виступу визначає вчитель/вчителька.

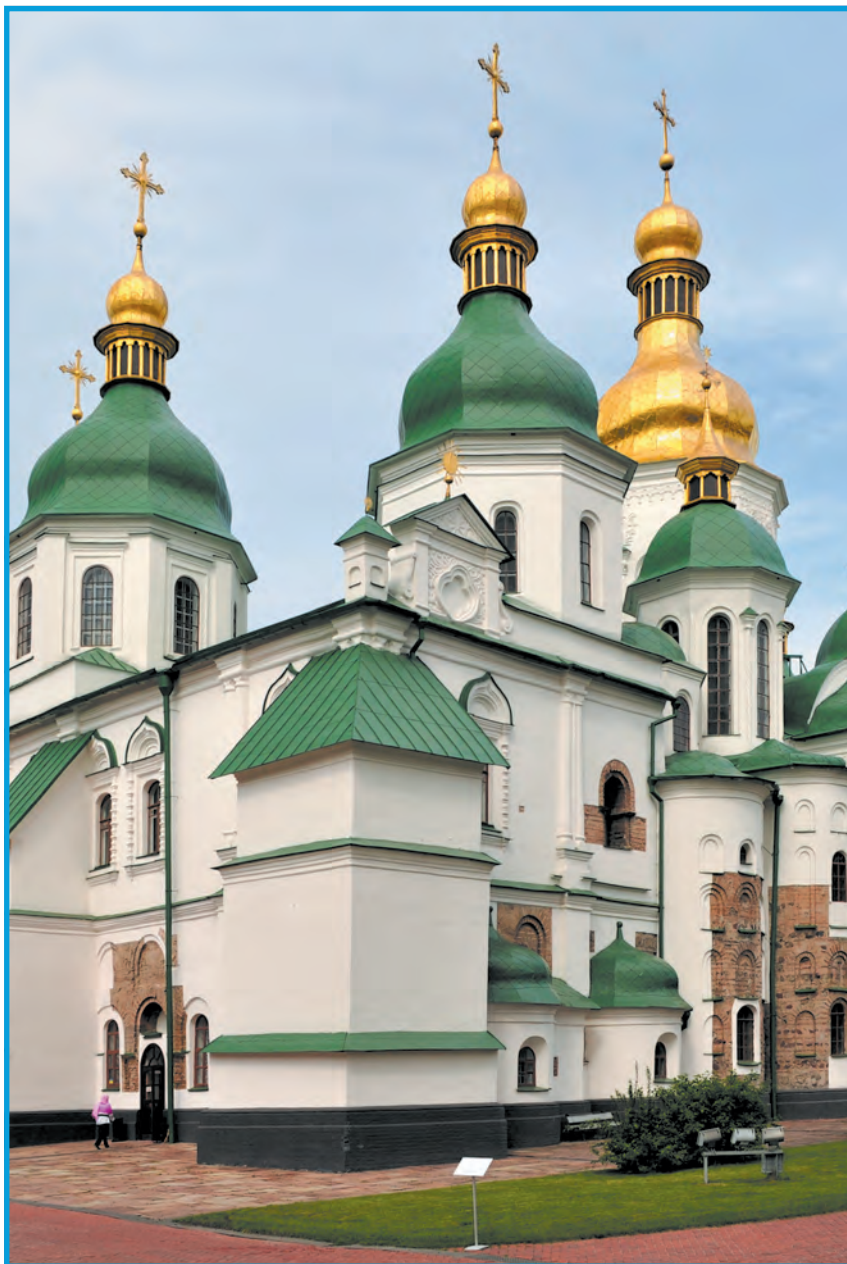
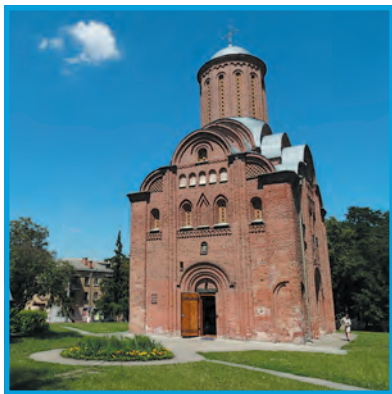
VI. Дайте відповідь на запитання.

Чому необхідно знати свої родинні зв'язки?

VII. Визначте, що нового ви дізналися на занятті. Зробіть висновки.

УСЕ МАЄ МИНУЛЕ

§ 21. Праця і господарство: колись і сьогодні

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про роль праці в житті людини
- що таке господарство, економіка
- як виникло ринкове господарство і якою є його роль у сучасному світі

Господарство — діяльність, яка забезпечує потреби людини.

Праця — свідомо цілеспрямована діяльність, докладання людиною розумових здібностей і фізичних зусиль для отримання корисних результатів у задоволенні своїх потреб.

Натуральне господарство — тип організації виробництва, за якого люди виробляють продукти для задоволення лише власних потреб.

Товарне виробництво — форма організації суспільного господарства, за якої продукти виробляють не для власного споживання, а для обміну або продажу.

1. Типи господарювання. Для людства праця є головним засобом існування, основою господарської діяльності. Щоб зробити свою працю і, відповідно, господарство більш ефективними, людина винайшла різноманітні знаряддя праці. У процесі господарської діяльності між людьми виникали певні відносини. Вони допомагали більш раціонально забезпечити суспільство всім необхідним і покращити добробут. Систему відносин із використання ресурсів у господарській діяльності називають **економікою**.

Основою господарювання (економіки) первісних людей були **збиральництво** та **полювання**. Так, вони збирали різноманітні їстівні рослини, плоди, ягоди тощо і полювали на тварин і птахів. Згодом вони навчилися ловити рибу — **рибалити**. Такий тип господарювання називається **привласнювальним**. Тобто людина брала (привласнювала) у природи те, що та їй давала. Проте близько 10 тисяч років тому в розвитку господарства сталися зміни, які вплинули на подальше становлення людства. Виникло **відтворювальне господарство (землеробство, скотарство, ремесло)**, тобто людина почала сама вирощувати рослини і тварин, виготовляти різноманітні предмети побуту (посуд, тканини, меблі тощо). Людство відкрило собі шлях до осілого способу життя, появи міст, держав, усього того, що нас оточує і чим ми користуємося.

Спочатку люди намагалися забезпечити себе всім необхідним (їжею, одягом, предметами побуту) із власного господарства. Вони нічого не обмінювали, не купували й не продавали. Такий вид самодостатнього господарювання називається **натуральним**.

Поступово натуральне господарство змінило **товарне виробництво** як більш розвинена та ефективна форма організації суспільного виробництва.

Чому воно виникло? Не кожна людина може робити все однаково добре. Одна, наприклад, краще ліпить горщики, інша — виготовляє тканину. До того ж у степу доцільніше було займатися скотарством, а в лісостеповій зоні — землеробством. Тобто в когось виникав надлишок певних речей, які були необхідні іншим. Люди почали

Срібні монети Володимира Великого.

Гривні часів Русі.

Гривні Української Народної Республіки.

Сучасний грошовий знак.

обмінюватися. Згодом обмін призвів до появи торгівлі, коли людство винайшло **гроші** — особливий товар, який вимірює вартість інших товарів. Речі, якими обмінюються або які продають, називаються **товаром**. Під час купівлі-продажу товарів виникають **товарно-грошові відносини**. Господарство, засноване на таких відносинах, називають **ринковим**.

Товарне виробництво пов'язало між собою різні регіони світу завдяки обміну товарами й послугами. Товарне господарство зародилося ще в Первісні часи. Заснована на ньому ринкова форма господарства стала панівною лише декілька сотень років тому. Стрімкий розвиток ринкових відносин забезпечили зміни в техніці, які сприяли значному збільшенню обсягів виробництва товарів. Справжньою революцією стало винайдення наприкінці XVIII ст. парового двигуна. Це призвело до появи промислових підприємств, розвитку міського життя, освоєння людиною всіх куточків Землі.

- ?
- 1) Як традиція грошового обігу в Україні втілена в сучасних грошових знаках?
  - 2) У багатьох країнах світу існує традиція на грошових знаках зображувати видатних людей зі свого історичного минулого. Кого зображено на сучасних грошових знаках України? За допомогою додаткових джерел дізнайтеся, чим вони славилися.

Збір урожаю за Первісної доби.

Збір урожаю в XIX ст.

Збір урожаю в наш час.

? Розгляньте малюнки. Складіть розповідь про розвиток сільсько-го господарства на українських землях. Якими є основні відмінності між минулим і сьогоденням?

СКЛАДОВІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО

Рослинництво

- зернові та зернобобові
- круп'яні
- технічні
- картопля, овочі, баштанні
- сади й виноградники
- інші рослини

Тваринництво

- велика рогата худоба
- свинарство
- птахівництво
- вівчарство
- інші підгалузі

2. Сьогодення господарського життя.

Новий етап у розвитку економіки країн світу був пов'язаний із поширенням комп'ютерних технологій, які почали стрімко розвиватися з 1960-х рр. Вони змінили навіть ті галузі господарства, які, здавалося, були незмінними.

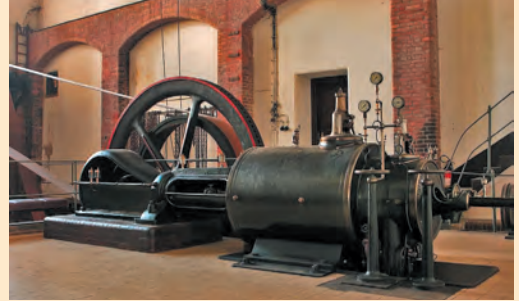
Ринкова економіка — одна з вершин цивілізаційного розвитку людства. Хоча в різні часи вважали, що начебто вона породжує несправедливість. Були спроби її ліквідувати, зокрема за часів Радянського Союзу. Однак відкидання й заперечення основ ринкової економіки призводить до руйнування системи господарства, стрімкого погіршення життя. Таким чином, однією

Ремісник-гончар за роботою.

Мануфактурне виробництво.

Паровий двигун XIX ст.

? Простежте за малюнками, як змінювалася діяльність людини у виробництві товарів: від ремесла до сучасного роботизованого виробництва. Якими були наслідки цих змін?

Сучасне роботизоване виробництво.

з передумов для налагодження заможного і щасливого життя є опанування законів ринкової економіки.

Уже декілька тисячоліть основою господарського життя на українських землях є сільське господарство. Воно базується на високорозвиненій землеробській культурі. Саме це заняття обумовило традиційний побут, матеріальну культуру, систему головних свят і обрядів, світогляд, духовні цінності нашого народу. Поряд із землеробством активно розвивалися скотарство і традиційні промисли: рибальство, мисливство, бджільництво. І зараз Україна є одним із найбільших у світі виробників сільськогосподарської продукції, але вже на новій технологічній основі.

Запитання та завдання

1. Чому праця є основою життя людства?
2. Що таке економіка?
3. Коли з'явилося натуральне господарство? Якими є його ознаки? Чому воно було панівним більшу частину історії людства?
4. Який особливий товар виник після появи ринкової економіки?
5. Що вплинуло на швидкий розвиток ринкової економіки?
6. **Обговоріть у групах.** Чому ринкову економіку вважають вершиною цивілізаційного розвитку?
7. Чим відрізняється натуральне господарство від товарного?

§22. Міста й села в минулому й зараз

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- коли і як виникли міста на українських землях
- про причини занепаду й піднесення окремих міст
- якими є основні відмінності між містами і селами в минулому й зараз

1. Зародження міського життя на українських землях.

Міста, містечка, великі й малі села створювали ту неповторну основу, на якій відбувалися події української історії. Кожне із цих поселень мало й має власне обличчя. Однак лише разом вони формують образ тієї України, яку згадував кожен, хто бачив її хоча б раз у житті. Як же формувався цей образ?

Перехід людства до осілого способу життя призвів до появи постійних поселень. Згодом серед поселень землеробів почали виділятися ті, де були зосереджені ремісники, представники влади, розташовані релігійні святині. Такий тип поселення називають **містом**.

За честь бути першим містом сперечалися Єрихон (розташований на території сучасного Ізраїлю) і Чатал-Гуюк

Реконструкція поселення Майданецьке на Черкащині за результатами археологічних досліджень племен трипільської культури.

1

2

Ольвія — найбільше грецьке місто Північного Причорномор'я в уяві художника (1) і реконструктора-археолога (2).

? Розгляньте малюнки. На які заняття жителів грецьких міст вказують зображення? Чим художній образ відрізняється від реконструкції?

(розташований на території сучасної Туреччини). Вони виникли приблизно 10 тисяч років тому.

Появу міського життя на території України деякі історики пов'язують із часами трипільської культури. Так, серед поселень трипільців, які дослідили археологи, виділяються кілька великих протоміст. Найбільше з них Майданецьке, що існувало приблизно 6 тисяч років тому. На площі у 200 гектарів розміщувалося близько 3 тисяч одно-, дво- і триповерхових будівель. Імовірно, тут проживало до 15 тисяч осіб. Це було найбільше поселення в Європі тих часів. Проте історики вважають, що велике скупчення населення й великі розміри є недостатніми умовами для статусу міста. Дослідження ще тривають. Після занепаду трипільської культури на території України на тривалий час зникли великі поселення.

Поява справжнього міського життя на території сучасної України пов'язане з переселенням на ці землі греків у VIII—VI ст. до н. е. На узбережжі Чорного моря і в Криму постали грецькі міста. Кожне місто було окремою державою. За своїм зовнішнім виглядом і внутрішнім устроєм вони нагадували міста Греції. На початку нашої ери після загибелі Римської імперії занепало й міське життя на цих землях.

Реконструкції слов'янського городища і невеликих поселень.

? Розгляньте малюнки. Укажіть основні відмінності між грецькими містами й слов'янськими городищами.

Київ за часів князя Ярослава Мудрого. Реконструкція.

Київ у XVII ст. (1) та на початку XIX ст. (2).

? Чому Київ у XIX ст. вже мав суттєві відмінності від попередніх епох?

2. Розвиток міського життя. Наступний етап у розвитку міст на землях сучасної України пов'язаний із виникненням і розвитком Київської держави (Русі-України).

Слов'яни, які заселяли лісостепові та лісові простори України, жили невеликими поселеннями. Також вони мали укріплені городища, які були племінними центрами. Наприкінці V — на початку VI ст. з одного такого городища постав Київ. Згодом виникли й інші відомі тепер міста: Чернігів, Коростень, Переяслав тощо.

Київська держава за часів свого розквіту мала настільки багато міст, що її називали «гердерікою» — «країною міст». Київ був одним із найбільших міст Європи. У цей період міста стали центрами ремесла й торгівлі, тут жили князь та інші представники влади. У містах розміщувалися головні храми, які перетворювалися на місця паломництва вірян. Проте слід зазначити, що більша частина населення продовжувала працювати на землі.

У XIII ст. після монгольської навали Київ на тривалий час занепадав. Хоча загалом його вигляд залишався незмінним аж до XIX ст. Занепадали й інші міста Наддніпрянщини.

У той самий час активно розвивалося міське життя на західноукраїнських землях. Тут міста, подібно до західноєвропейських міст, мали вузькі вулички, кам'яні будівлі, центральну ринкову площу, кафедральний собор, ратушу тощо. Найшвидше розвивався Львів, який на кілька століть став найбільшим містом на українських землях, важливим центром торгівлі та ремесла.

Після виникнення промислового виробництва міста, яких ставало дедалі більше, почали перетворюватися на центри господарського життя. Змінювалося життя й міського населення, кількість якого стрімко зростала. Зовнішній вигляд міст також змінювався: прокладали широкі вулиці, зводили багатоповерхові будинки, розбудували порти, залізниці. З'явилися міський транспорт, міські театри та інші центри розваг і відпочинку, стало набагато більше закладів освіти тощо.

Ці зміни не оминули й українські землі. Так, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. виникло кілька десятків міст, які перетворилися на важливі центри міжнародної торгівлі й промисловості. Першість серед українських міст посіла Одеса, яка стала й найбільшим містом Російської імперії. Через його порт проходила більшість товарів, які шли на продаж за кордон.

Одеса в другій половині XIX ст.

Промисловий краєвид міста радянських часів.

Львів у XVII ст.

З опису Львова львівським радником Йоганом Альнпеком (XVI ст.)

Це місто в достатній кількості постачає цілому Польському королівству різні шовкові тканини, килими і пахуче коріння. Тут є все, що тільки потрібно для людського вжитку, до того ж тут незрівнянно низькі ціни на продукти, що притягає до міста велику кількість людей різних національностей...

З опису Львова гданьським купцем Мартином Грюневегом (1606 р.)

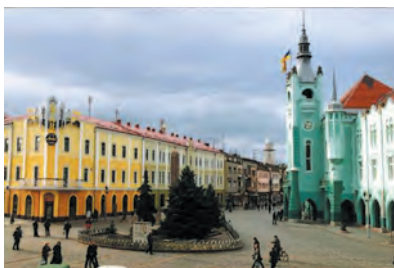
Уся худоба, що її женуть із Поділля і Молдавії до Італії, проходить через це місто. Я об'їздив пів-Європи, побував у найславетніших містах світу, але в жодному не бачив стільки хліба. Тут величезна кількість пива і меду, не тільки місцевого, а й привезеного. Вино привозять із Молдавії, Угорщини, Греції... У цьому місті, як і у Венеції, на Ринку зустрінеш людей з усіх країн світу у своєму вбранні: козаків — у великих кучмах, росіян — у білих шапках, турків — у білих чалмах, німців, італійців, іспанців — у короткому одязі. Кожен, якою б мовою він не розмовляв, знайде тут і свою мову.

- 1) Про що йдеться в уривках із джерел?
- 2) На чому зосереджували увагу іноземці, відвідавши Львів?
- 3) Який висновок про розвиток міста ви можете зробити?

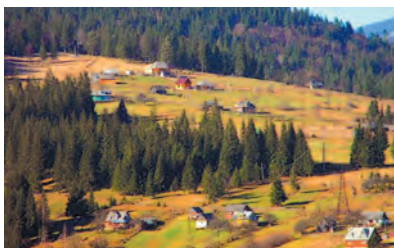
Луцьк. Сучасний вигляд.

Мукачево. Сучасний вигляд.

Краєвид українського села
Наддніпрянщини. ХІХ ст.

Сучасне гірське село в Карпатах.

У цей самий час активно розбудовували міста, які ставали центрами великої промисловості (металургії, металообробки тощо): Дніпро (Катеринослав, Дніпропетровськ), Запоріжжя (Олександрівськ), Донецьк (Юзівка, Сталіне), Луганськ, Миколаїв та інші. У таких містах життя було підпорядковане ритму ключового підприємства. Україна ставала індустріально-аграрною країною.

Такий напрям у розвитку міст був закріплений за часів існування СРСР. Індустріальні гіганти визначали вигляд і устрій значної частини міст України. Щоправда, такий шлях розвитку міського життя мав багато негативних наслідків: несприятлива екологічна ситуація, слабка розвиненість інших сфер міського життя — культури й відпочинку.

Також саме за радянських часів кількість міського населення почала переважати сільське й далі продовжувала неухильно зростати.

Зараз українські міста й містечка переживають новий етап розвитку. Змінюється їхній вигляд. Багато уваги приділяється тому, щоб місто стало зручним для його жителів. Особливо швидко розвиваються Київ, Львів, Харків, Дніпро та інші міста. Нові часи поставили на порядок денний і вирішення нових проблем. Особливої уваги потребувала проблема транспорту, який заповнив вулиці міст.

3. Містечка й села України. Поряд із великими промисловими містами завжди існували й невеликі містечка та українські села.

Більшість невеликих міст зосереджена на Правобережній і Західній Україні. Вони мають давню й багату історію. Жителі цих міст переважно поєднували ремісничу й торговельну працю із землеробством. Центрами міського життя традиційно залишалися церкви, ратуші та базари.

Після переходу під імперську владу вигляд міст і містечок змінювався. Вони ставали центрами владних установ. У кожному з них з'являлися нові центри з площами, навколо яких розташовувалися будинки місцевої адміністрації. Центральні вулиці й площі деяких міст вимощували бруківкою.

Однак більшість вулиць залишалася незабрукованою й майже непрохідною в дощову пору року. Будинки городян зазвичай були одно- або двоповерховими й дерев'яними. Зовні стіни фарбували або штукатурили, дерев'яні частини оздоблювали різьбою. Вікна заможних жителів міст інколи були засклені кольоровим склом.

Більшість поселень на українських землях становили й становлять зараз села. Із найдавніших часів українці будували хати біля озер і річок. Вони майстерно вписували свої оселі в навколишнє середовище. Народне житло —

? Розгляньте малюнки. Що на них зображено? Які ще проблеми сучасних міст ви можете назвати?

сільська хата — у кожному регіоні мало як спільні, так і свої особливі ознаки. Українська хата була уособленням народних спадкових традицій, моральних засад та уявлень про красу. У вигляді сіл упродовж тисячоліть мало що змінилося, хіба що матеріал, із якого зводять будинки. Також з'явилися дороги з твердим покриттям.

Руйнівних змін у зовнішньому вигляді українські села зазнали за часів комуністичного режиму, коли влада намагалася «стерти межу між містом і селом». Так, в українських селах було зруйновано тисячі церков, з'явилися клуби, багатоповерхові житлові будинки міського типу, централізоване газопостачання та водопроводи. Однак такі заходи лише призвели до масового переїзду селян до міст, де умови життя й роботи були кращими. У 1970—1980-ті рр. з карти України зникли тисячі сіл. Економічні негаразди 1990—2000-х рр. не додали життєвих сил українському селу.

Запитання та завдання

1. Коли з'явилися села й міста на території України?
2. Назвіть відмінності між містом і селом.
3. Які міста в різні часи розвитку українських земель були найбільш розвиненими?
4. Коли почався промисловий розвиток українських міст?
5. **Обговоріть у групах.** Чому роль міст у господарському житті із часом зростає?
6. Чому тривалий час у вигляді сіл майже не відбувалося змін?
7. Чи можна стверджувати, що село є «душею народу»?
8. Складіть розповідь-опис про своє місто (село).

З опису німецького мандрівника початку XIX ст. Георга Коля, що відвідав українські землі

Хати повіті зеленню й буйним зіллям, розкинулися по узбіччях балок і поховалися в ярах. Високо поза селом, де продувають вітри, стоять 50 і 100 вітряків. І так перед мандрівником, що їде високим голим і пустим степом, несподівано розкривається дуже мальовничий та небуденний образ, коли з яру виринає українське село. Українці живуть у чисто додержаних хатах, що до тебе всміхаються. Вони не вдовольняються тим, що кожного тижня їх миють, але кожні два тижні їх білять, тому їхні хати білі, неначе вибілене полотно...

? На які особливості українського села звернув увагу німецький мандрівник Г. Коль?

§ 23. Наука та освіта на українських землях

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- про розвиток освіти і науки на українських землях
- якими були основні етапи й результати цього розвитку

1. Зародження системи освіти на українських землях. Головною умовою для розвитку людства є передання знань і вмінь від попереднього покоління наступному. Цей процес називають **освітою**. За Первісної доби знання і вміння передавали переважно усно або власним прикладом. Після появи системи письма з'явилася можливість навчати значно більшу частину суспільства та надавати людям більш ґрунтовні знання.

Поштовхом для заснування шкіл у Київській державі стало хрещення князя Володимира Великого. Саме він у **989 р.** заснував першу школу. За часів Ярослава Мудрого центром освіти і наукових знань став Софійський собор, де переписували книги та існувала велика бібліотека. Згодом освітніми й науковими центрами на українських землях стали монастирі, серед яких виділялася Києво-Печерська лавра.

Тривалий час освітою була охоплена незначна частина населення. Не існувало обов'язку й права навча-

? Розгляньте малюнок і складіть розповідь за темою «Князь Ярослав Мудрий у бібліотеці Софії Київської».

Києво-Могилянська академія, заснована як Києво-Могилянська колегія в 1632 р. Сучасний вигляд.

Львівський університет, заснований у 1661 р. Сучасний вигляд.

Харківський університет за часів його заснування в 1805 р.

Київський університет, заснований у 1834 р. Сучасний вигляд.

тися. У XV—XVI ст. у Європі зростав інтерес до наукових знань й освіти. Цьому сприяло винайдення книгодрукування, що зробило здобуття знань більш доступним. Українці не залишилися осторонь цього процесу. За відсутності вищих навчальних закладів на українських землях вони активно шукали способи, щоб навчатися в університетах Європи. Серед вихідців з українських земель найбільшої слави набув **Юрій Дрогобич (Котермак)**, який був ректором Болонського і професором Краківського університету.

2. Університети і наука. У XVI—XVIII ст. на українських землях почали виникати навчальні заклади, які запозичили систему середньої освіти, що існувала в європейських країнах. Єдиною їхньою суттєвою відмінністю було те, що навчання в них велось трьома мовами: руською (українською), грецькою і латиною. Перша така

Василь Каразін (1773—1842) — вчений, засновник Харківського університету.

Лікар Володимир Хавкін своїми щепленнями врятував в Індії від смерті понад 42 тисячі осіб.

? Розгляньте малюнки. Про які досягнення українських вчених і винахідників XIX—XX ст. вони розповідають? За допомогою додаткових джерел складіть розповідь про одне з них.

школа була заснована в 1576 р. в Острозі князем **Костянтином-Василем Острозьким**. У ті часи її називали **академією**. Одним із випускників цієї академії був **П. Коначевич-Сагайдачний**.

Першим вищим навчальним закладом, що виник на українських землях, вважають **Киево-Могилянський колегіум** (із 1701 р. — академія), заснований митрополитом **Петром Могилою** в **1632 р.** Його випускники стали основою прошарку освічених людей у багатьох країнах Східної Європи. Зокрема, у XVII ст. майже всі вчителі в Московській державі були його випускниками. Колегіум також став потужним науковим центром, де розвивалися медицина, філософія, математика, природничі науки тощо.

За часів козацької доби рівень освіченості населення, порівняно з іншими державами, був дуже високим. Так, на території Гетьманщини на 1000 дітей припадала одна школа. Більшість шкіл населення утримувало на власні кошти.

У XIX ст. загальний рівень освіченості населення почав різко знижуватися. Це було зумовлено перебуванням більшості населення у кріпосній залежності від панів і злиднями. Лише із середини XIX ст. стали помітними деякі позитивні зрушення. Як у Російській, так і в Австро-Угорській імперії влада намагалася провести освітні реформи, які б створили умови для широкого охоплення людей освітою. Однак, незважаючи

на це, більша частина населення не мала можливості здобути освіту, особливо рідною мовою.

У той самий час зростала потреба у високоосвічених спеціалістах. На українських землях почала розвиватися мережа вищих навчальних закладів. Так, на початку ХХ ст. на українських землях у складі Російської імперії функціонувало три університети: Харківський, Київський та Одеський, а також десятки інститутів. На західноукраїнських землях діяли Львівський і Чернівецький університети. Університети були не лише закладами освіти й розвитку науки, але й важливими центрами національного відродження українців.

У ХХ ст. всупереч усіляким негараздам і трагедіям система освіти на українських землях стрімко розвивалася. Зараз у нашій державі майже 100 % людей грамотні, а за рівнем освіченості Україна перебуває серед провідних держав світу.

Охоплення значної частини населення освітою є важливою основою для розвитку науки. Зараз вплив науки на людину, суспільство, навколишній світ настільки різкий і грандіозний, що життя за сучасних умов без науки уявити неможливо. Усі речі, що нас оточують, з'явилися завдяки опануванню людством наукових знань.

У сучасному світі під наукою розуміють ту частину діяльності суспільства, яка спрямована на здобуття нових знань про навколишній світ завдяки розумінню процесів, що в ньому відбуваються. Як і освіта, наука на українських землях пройшла тривалий шлях розвитку і має вагомі здобутки. Завдяки українським вченим і винахідникам було здійснено чимало відкриттів, які стали надбанням людства.

Запитання та завдання

1. Коли було створено систему освіти на українських землях?
2. Як була започаткована вища освіта?
3. Яку роль виконували університети на українських землях у ХІХ — на початку ХХ ст.?
4. Чому в Російській імперії українці не могли здобути освіту рідною мовою?
5. Дізнайтеся, хто з вашої родини (близького оточення) навчався в університеті або іншому вищому навчальному закладі. З'ясуйте його назву та факультет, який вони закінчили. Розпитайте близьких, як вплинула освіта на їхнє життя. Зробіть висновок із їхньої розповіді.
6. Висловіть припущення про характер занять людей у майбутньому.

Професії майбутнього

1. Персональний бренд-менеджер. Він працюватиме над створенням іміджу своїх клієнтів, зокрема через соціальні мережі. Щоб стати фахівцем у такій справі, потрібні знання у сфері PR-менеджменту, реклами, журналістики.

2. Проектувальник робітв. Потрібними будуть робото-техніки, які працюватимуть у побутовому напрямку (наприклад, над створенням робота-прибиральника, робота-садівника та інших хатніх помічників тощо).

3. Дизайнер віртуальних світів. Для створення віртуальних світів потрібно мати здібності художника та знання програміста.

4. Проектувальник розумних будинків. Знання та вміння у сфері програмування та ІТ-технологій допоможуть стати фахівцем, який розроблятиме системи управління домогосподарством без участі людини.

5. ІТ-генетик. ІТ-генетики складатимуть індивідуальні плани лікування та запобігатимуть хворобам на ранній стадії.

6. Шкільний дієтолог. Він навчатиме дітей правильно споживати їжу та відповідатиме за те, щоб учні харчувалися відповідно до їхніх фізіологічних потреб.

7. Інженер 3D-друку. Робота може бути як технічною, так і більш творчою. Наприклад, можна стати дизайнером одягу та прикрас, що друкують на 3D-принтері.

§ 24. Дозвілля, турбота про здоров'я колись і тепер

ВИ ДІЗНАЄТЕСЬ:

- яким було дозвілля колись і тепер
- як люди в давні часи турбувалися про своє здоров'я

? Розгляньте малюнки. Які обряди супроводжують зображені свята?

1. Дозвілля. Дозвілля — це сукупність занять у вільний час, які дають змогу людині отримати задоволення й відновити сили для подальшої праці.

До дозвілля належать такі види занять, як читання, перегляд телепередач, відвідування кінотеатрів, театрів, концертів, спілкування з друзями, заняття спортом, розваги, прогулянки, ігри тощо.

Дозвілля має глибоке історичне коріння, яке сягає часів Первісного суспільства. Так, повернення мисливців зі здобиччю одноплемінники сприймали як велике свято. У всі часи свято протиставляли будням. **Свято** — це вільний час, а обряд, який його супроводжував, — спосіб виконання урочистих дій.

Святкування Різдва.

Свято Івана Купала.

Великдень на Гуцульщині.

Святкування Дня незалежності України.

Перехід племен до осілого способу життя й заняття землеробством пов'язаний із появою цілої системи свят. Вони давали можливість людям відпочити, отримати моральне задоволення, а також виконували виховну функцію.

Із роками свята набували нового змісту. На думку вчених, свято є первинною формою дозвільної діяльності. Чергування буднів і свят — характерна ознака всіх народів. У наших давніх пращурів найбільша кількість свят припадала на пізню осінь, зиму й ранню весну, коли селянин мав перепочинок від напруженої праці.

Згодом до народних свят додалися релігійні, що за звичай збігалися з народними, і державні. Останні були пов'язані з важливими подіями становлення та розвитку держави. Найбільшим державним святом України є день проголошення її незалежності — **24 серпня**.

Свята обов'язково супроводжують музика, танці й спів, театральне дійство тощо. Ця традиція теж має давнє минуле. Так, під час розкопок на стоянці первісних людей у селі Мізин було знайдено набір музичних інструментів.

Ще одним способом проведення дозвілля є різноманітні **ігри**. Вони часто були складовими свята. У той самий час гра є способом набуття досвіду й формою навчання. Першими іграми були боротьба, кулачний бій, бігання наввипередки, метання списа тощо.

Із часом у святах й обрядах відбувалися зміни, але процес цей тривав надто повільно. Кожне свято проходило з року в рік за всім добре відомим порядком, кожному святу й обряду відповідали певні пісні, танці та ігри.

Крім спільних свят, у кожній групі населення є власні способи проведення дозвілля. Наприклад, за часів Русі

Набір музичних інструментів, знайдений археологами на стоянці первісних людей поблизу села Мізин на Чернігівщині.

Експозиція Державного музею іграшки в Києві, де представлені іграшки з найдавніших часів до сьогодення.

? Розгляньте малюнки. Які види дозвілля зображені на фотографіях? Якому з них ви віддаєте перевагу?

Аптека-музей у Львові.

У багатьох містах України існують музеї-аптеки (Львів, Київ, Чернівці, Харків, Луцьк тощо). Аптекарска справа в Україні має тривалу історію. Досвід збирання та зберігання лікарських трав, виготовлення лікарських засобів природного походження передавався з покоління в покоління ще з давніх часів. На ринках, ярмарках існували ряди з лікувальним зіллям. Першу аптеку було відкрито у Львові в 1270 р. при храмі Іоанна Хрестителя. Вона задовольняла переважно потреби служителів церкви й проіснувала до 1480 р. У 1490 р. у Львові відкрилася перша публічна аптека для всіх. У 1735 р. в місті була заснована аптека, що зараз існує як аптека-музей. Тут зібрано аптечний посуд і таблеткові машини різних часів, старовинні ваги, траворізки, середньовічні гербарії.

в палаці князя влаштовували пишні бенкети на честь відзначення перемоги, прибуття почесних гостей, організували поєдинки, полювання тощо.

Традиції відзначення свят стали передумовою для формування культурних традицій: читання книг, заняття різними видами мистецтва, відвідування театральних вистав, концертів, кінопоказів, музеїв, виставок тощо. З'являлися різноманітні установи, покликані задовольняти культурні потреби людей: бібліотеки, хати-читальні, клуби, гуртки за інтересами, театри, кінотеатри, музеї тощо. Згодом держава взяла на себе утримання цих закладів.

Також формувалася індустрія розваг: атракціони, ігрові автомати, всілякі шоу тощо. Із другої половини ХХ ст. найбільш впливовим стало **телебачення**.

Наприкінці ХІХ ст. виник такий вид дозвілля, як **туризм**. Це тимчасовий виїзд особи з місця постійного проживання з оздоровчою, пізнавальною, професійно-діловою або іншою метою.

2. Турбота про здоров'я. Дозвілля тісно пов'язане з турботою про здоров'я. Український народ із глибокої давнини цінує здоров'я як головний життєвий скарб. Відомі прислів'я і приказки: «Без здоров'я немає багатства», «Нема щастя без здоров'я» тощо. Здоров'я бажають під час зустрічі й прощання, у взаємних привітаннях.

Із давніх-давен людина розуміла, що її здоров'я значною мірою залежить від неї самої. Новітні наукові дослідження доводять, що стан здоров'я людей на 10% залежить від рівня розвитку медичного обслуговування, на 20% — від спадковості, ще на 20% — від довкілля і на 50% — від способу життя. Значна частина хвороб обумовлена шкідливими звичками самої людини, порушенням санітарно-гігієнічних норм, неправильним харчуванням, відсутністю режиму праці й відпочинку.

Наші пращури намагалися берегти здоров'я з дитинства. Важливе значення для виховання здорового способу життя мали купання, рухливі ігри, загартування, посильна фізична праця тощо. Такий підхід забезпечував збереження й зміцнення фізичного, психічного, духовного й соціального здоров'я.

Проте повністю вберегтися від хвороб важко. Найбільш уразливими були й залишаються діти, що зумовлювало високу дитячу смертність аж до ХХ ст. Звичайно, люди не корилися хворобам і намагалися різними способами позбутися їх. Для лікування використовували всілякі обряди, цілющі властивості рослин і мінерали — все те, що тепер називають народною медициною. Доволі часто хвороби справді відступали. Ще із часів Київ-

Перші Олімпійські ігри відбулися в Давній Греції ще в 776 р. до н. е. Чемпіоном із бігу тоді став пекар на ім'я Кореб, який виграв забіг на 190 метрів. Протягом перших 13 Олімпіад біг залишався єдиним змаганням. Згодом до бігу додалося п'ятиборство — біг, стрибки в довжину, кидання диска й списа та боротьба. У 688 р. до н. е. до програми Олімпіади додали кулачний бій, а згодом — заїзди на колісницях. Під час Олімпійських ігор припинялися будь-які бойові дії. Спочатку жінкам було заборонено не лише брати участь в Олімпійських змаганнях, але й взагалі відвідувати їх. Проте згодом вирішили проводити спеціальні жіночі спортивні ігри.

У 394 р. н. е. імператор Римської імперії Феодосій I заборонив проведення Олімпійських ігор, бо вважав їх язичницьким святом. Олімпійські ігри відновилися завдяки французькому громадському діячу барону П'єру де Кубертену. На проведення перших Олімпіад він пожертвував усі свої статки.

У першій Олімпіаді, що відбулася після тривалої перерви в Афінах у 1896 р., брали участь лише чоловіки. Це було 245 спортсменів із 14 країн, що змагалися в греко-римській боротьбі, велосипедному спорті, гімнастиці, легкій атлетиці, плаванні, стрільбі, тенісі, важкій атлетиці та фехтуванні. Уже під час другої Олімпіади учасниками змагань були й жінки.

Уперше українські спортсмени виступили під прапором власної держави в 1994 р. на зимовій Олімпіаді в Лілехаммері (Норвегія).

Аптека-музей у Києві.

Першу аптеку в Києві відкрили в 1709 р. Міська влада надавала привілеї аптекам порівняно з торговельними підприємствами: ніхто не мав права відкривати інші аптеки в місті або районі без згоди власника, який це зробив першим. Фармацевтів звільняли від військової служби, іменували почесними громадянами міста.

ської держави були відомі рецепти із цілющих трав монаха Києво-Печерської лаври Агапіта.

У XVII ст. медицина почала швидко розвиватися. Із XIX ст. людству вдалося подолати велику кількість раніше невиліковних хвороб. Це було досягнуто завдяки накопиченню знань про функціонування людського організму та розвитку наук (біології, фізики, хімії тощо). Почали активно розбудовувати заклади охорони здоров'я (лікарні, поліклініки), було розроблено санітарно-гігієнічні норми, розвивалася фармакологічна промисловість. Ще одним інструментом збереження здоров'я став розвиток спорту. На українських землях він активно розвивається від кінця XIX ст. і зараз має вагомі здобутки.

Запитання та завдання

1. Що таке дозвілля?
2. Яке місце в дозвіллі посідають свята?
3. Які культурні традиції сформувалися завдяки дозвіллю?
4. **Обговоріть у групах.** Чи може дозвілля мати негативні наслідки?
5. Як у давнину турбувалися про здоров'я?
6. Які зміни сприяли зростанню тривалості життя населення й скороченню дитячої смертності?

П'єр де Кубертен був автором олімпійського прапора, який вперше презентували громадськості в 1914 р. Уперше прапор було використано під час Олімпійських ігор 1920 р. в Антверпені (Бельгія).

Практичне заняття

Ігри і дозвілля

мої та моїх близьких

ПРИГАДАЙТЕ

1. Чи можна стверджувати, що все має минуле?
2. Чи стає кращим усе, що змінюється із часом?
3. Для чого існують ігри?

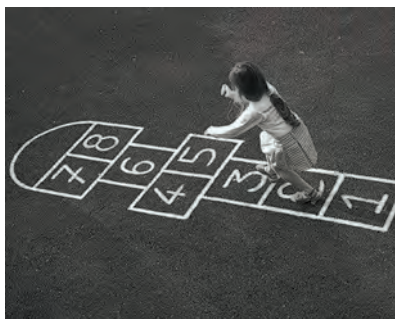
Мета: охарактеризувати відмінності між іграми й дозвіллям поколінь; визначити чинники, що впливають на ці зміни.

Завдання для підготовки до практичного заняття

1. Підготувати добірку фотографій із сімейного альбому, на яких зображені ігри або іграшки ваших близьких (можна у вигляді презентації).
2. Підготувати разом із близькими коротку розповідь про одну з їхніх ігор, яка вам не була відома.
3. Записати перелік ігор, якими захоплювалися ваші близькі в дитинстві та якими захоплюєтеся ви.

Хід заняття

- I. Перегляньте й обговоріть кілька кращих презентацій.
- II. Розгляньте малюнки і вкажіть назви ігор. Які ігри полюбили ваші близькі, а які — ви?

III. Об'єднайтеся в малі групи й обговоріть запитання.

1. Що впливає на зміну ігор, якими захоплювалися ваші близькі й ви?
2. Зараз ігри більше колективні чи індивідуальні? Поясніть, чому.

IV. Визначте, що нового ви дізналися на занятті. Зробіть висновки.

Основні поняття й терміни

Агресія (держави) — застосування збройної сили однією або кількома державами проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності іншої держави, народу.

Археологія — наука, що вивчає минуле людства за речовими джерелами, знайденими шляхом розкопок.

Архів — установа, що здійснює приймання, опис і зберігання документів із метою їх використання для подальших досліджень.

Асоціація — добровільне об'єднання для досягнення спільної мети на засадах взаємовигідної співпраці за умови збереження самостійності, правової та майнової незалежності її членів.

Гідність — усвідомлення цінності людини як неповторної особистості.

Геноцид — термін, який позначає цілеспрямовані дії з метою повного або часткового знищення окремих груп населення або цілих народів через національні, етнічні, расові або релігійні причини.

Голодомор 1932—1933 рр. — геноцид українського народу, організований керівництвом більшовицької партії та урядом СРСР шляхом створення штучного масового голоду.

Господарство — діяльність, яка забезпечує потреби людини.

Громади — культурно-освітні, політичні гуртки, що об'єднували українських діячів у другій половині XIX ст.

Державні кордони — фактичні або уявні лінії в сухопутному, водному, повітряному просторі та надрах, які визначають межі дії державного суверенітету.

Дозвілля — сукупність занять у вільний час, які дають змогу людині отримати задоволення й відновити сили для подальшої праці.

Економіка — система відносин із використання ресурсів у господарській діяльності.

Експонати — речі, які виставлені в музеях для огляду відвідувачами.

Етнографія — наука, яка вивчає походження, розселення, культуру й побут, суспільний устрій народів.

Етнос — історично сформована на певній території спільність людей (плем'я, народність, нація), що мають спільні риси,

усталені особливості культури, а також усвідомлюють свою єдність і відмінність від інших подібних утворень (само-свідомість).

Індустріалізація — створення галузей важкої промисловості: металургійної, машинобудівної тощо.

Історико-етнографічний регіон — етнотериторіальне утворення в межах усього етносу, що за історичною долею та етнічним образом населення є самобутнім.

Історична карта — карта, що відображає події, які відбувалися на певній території на різних етапах її історичного розвитку.

Історична особа (історичний діяч, постать) — людина, діяльність якої змінила життя в минулому та продовжує впливати на нього сьогодні.

Історична пам'ять — сукупність знань та уявлень суспільства про спільне минуле.

Історична подія — сукупність пов'язаних між собою важливих фактів життя суспільства.

Історичне явище — фрагмент історичної реальності, який притаманний певному періоду і має типові характерні ознаки.

Історичний процес — послідовна тривала зміна явищ, яка має закономірний характер.

Історичний факт («факт» — від латин. «зроблене»; «те, що відбулося») — реальна, невігадана історична подія в певному часі й певному місці; реальне явище, процес; те, що сталося, відбулося насправді.

Історичний час — часова характеристика історичного процесу (зміна пов'язаних між собою історичних подій).

Історичні джерела — предмети життєдіяльності людини, що збереглися до наших днів. Вони дозволяють вивчати минуле людського суспільства та відображають його історичний розвиток.

Історія — наука, що вивчає минуле людства.

Історія України — наука, що вивчає події, пов'язані з розвитком людського суспільства на українських землях, відповідно до послідовності, у якій вони відбулися.

Календар — спосіб підрахунку днів у році, система відліку часу, заснована на періодичних явищах природи: змінах пір року, фаз Місяця, руху Сонця.

Карта — умовно зменшене загальне зображення земної поверхні або її частин.

Козацтво — вільна військово-промислова спільнота у східно-європейських степах (козак — «вільна людина», «воїн-найманець», «шукач пригод» тощо).

Колгосп — колективне підприємство, де об'єднувалися земля, сільськогосподарський інвентар декількох десятків або сотень селянських господарств для спільної праці.

- Корупція** — використання особою наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей із метою отримання неправомірної вигоди.
- Легенда** — епічний фольклорний жанр, що подає історичні факти або вигадані події у формі фантастичної оповіді про давнє минуле.
- Легенда карти** — перелік умовних позначень на карті.
- Літописи** — твори, у яких розповідається про історичні події за роками.
- Мануфактура** — промислове виробництво, засноване на розподілі праці між найманими робітниками.
- Меморіал** — архітектурний ансамбль, скульптурна композиція, яка є витвором мистецтва і, як правило, увічнює трагічні події.
- Міф** — оповідання про вірування давніх народів щодо походження Всесвіту, явищ природи, богів, героїв тощо.
- Музей** — культурно-освітній заклад, призначений для вивчення, збереження й використання пам'яток природи, матеріальної та духовної спадщини.
- Натуральне господарство** — тип організації виробництва, за якого люди виробляють продукти для задоволення лише власних потреб.
- Пам'ятник** — споруда, яка є витвором мистецтва, призначена для увічнення і створення образу людей, подій, об'єктів, іноді тварин, літературних і кінематографічних персонажів тощо.
- Партизани** — тут: члени добровільних збройних загонів, які вели боротьбу проти нацистських окупантів.
- Партія** — група людей, об'єднаних спільною метою в боротьбі за владу.
- Прислів'я** — короткий народний вислів із повчальним змістом.
- Революція** — докорінна зміна чого-небудь; тут: докорінна зміна життя народу, державного устрою.
- Репресії** — арешти, розстріли і переселення значної кількості людей, що здійснювали державні каральні органи.
- Реставрація** — відновлення пам'ятки, історичного джерела, раніше втраченого, зіпсованого, для подальшого збереження.
- Санкції** — невігідні наслідки для країни або окремої людини в разі порушення нею правил або законів.
- Скіфи** — іраномовні індоевропейські племена, що вийшли із глибин Азії.
- Товарне виробництво** — форма організації суспільного господарства, за якої продукти виробляють не для власного споживання, а для обміну або продажу.
- Фольклор** — колективна художня літературна і музична творча діяльність народу, яка засобами мови зберегла знання про життя і природу, давні культури й вірування, а також думки, уявлення, почуття і переживання, народнопоетичні фантазії.
- Хронологія** — наука про вимірювання історичного часу.

Зміст

Передмова	3
Вступ. Що таке історія.....	4
 Тема 1. Відлік часу в історії.....	7
§ 1. Календарний та історичний час	8
§ 2. Культурні епохи європейської історії та Україна.....	12
Практичне заняття. Відлік часу в історії	16
 Тема 2. Де відбувається історія.....	19
§ 3. Географічний та історичний простір	20
§ 4. Українська держава на історичних картах у різні часи свого існування	24
§ 5. Походження назв народів і географічних об'єктів. Історико-етнографічні регіони України.....	28
Практичне заняття. Територіальне розташування та історичне походження рідного міста (села)	32
 Тема 3. Джерела до вивчення історії	35
§ 6. Історичні джерела та їхні різновиди	36
§ 7. Робота з історичними джерелами.....	40
§ 8. Де зберігаються історичні пам'ятки.....	44
Практичне заняття. Про що можна дізнатися із сімейного фотоальбому	48
 Тема 4. Історія України в пам'ятках.....	51
§ 9. Пам'ятки і пам'ятники історії	52
§ 10. Джерела, які зберігають пам'ять про історію княжої Русі-України ...	56
§ 11. Кримське ханство	62
§ 12. Козацька Україна	66
§ 13. Українські землі під владою двох імперій. Українське національне відродження.....	72
§ 14. Українська революція і боротьба за збереження державності (1917—1921 рр.).....	78
§ 15. Політика більшовиків щодо України. Голодомор 1932—1933 рр.....	84
§ 16. Україна в роки Другої світової війни	90
§ 17. Проголошення незалежності України	96
§ 18. Революція Гідності 2013—2014 рр.....	102
Практичне заняття. Пам'ятки історії (пам'ятники рідного краю).....	106
 Тема 5. Дослідники історії	107
§ 19. Головні цілі пізнання минулого	108
§ 20. Історія, історики, письменники та поети	112
Практичне заняття. Родинне дерево. Історія моєї родини — частина історії України	117
 Тема 6. Усе має минуле	119
§ 21. Праця і господарство: колись і сьогодні	120
§ 22. Міста й села в минулому й зараз	124
§ 23. Наука та освіта на українських землях.....	130
§ 24. Дозвілля, турбота про здоров'я колись і тепер	134
Практичне заняття. Ігри і дозвілля мої та моїх близьких	138
Основні поняття й терміни	140

Відомості про користування підручником

№ з/п	Прізвище та ім'я учня / учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович

«ВСТУП ДО ІСТОРІЇ»
підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Провідні редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва*. Редактор *С. С. Павлюченко*.

Технічний редактор *А. В. Пліско*.

Обкладинка *О. С. Юхтман*. Художнє оформлення *В. І. Труфен*.

Коректор *Н. В. Красна*

Окремі зображення, що використані в оформленні підручника,
розміщені в мережі Інтернет для вільного використання

Підписано до друку 18.10.2018. Формат 84×108/16.

Папір офсетний. Гарнітура Шкільна. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 15,12. Обл.-вид. арк. 14,5. Тираж 194 493 прим. Зам. №11 410-2018.

ТОВ Видавництво «Ранок»,

вул. Кібальчича, 27, к. 135, Харків, 61071.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5215 від 22.09.2016.

Адреса редакції: вул. Космічна, 21а, Харків, 61145.

E-mail: office@ranok.com.ua. Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67

Надруковано у друкарні ТОВ «ТРИАДА-ПАК»,

пров. Сімферопольський, 6, Харків, 61052.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №5340 від 15.05.2017.

Тел. +38(057) 703-12-21. E-mail: sale@triada.kharkov.ua